

Eski Türkler Yabancı Dil Biliyorlar Mıydı?

Did the Early Turks Speak Any Foreign Language?

Cengiz Alyılmaz¹

Alyılmaz, C. (2022) Eski Türkler yabancı dil biliyorlar mıydı? *Bezgek Yabancılar Türkçe Öğretimi Dergisi*, 2(1), 1-31. <http://dx.doi.org/10.56987/bezgek.17>

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 28.02.2023
Kabul Tarihi: 12.03.2023
Yayın Tarihi: 15.03.2023

Anahtar Sözcükler

Eski Türkler
Eski Türk yazıtları
Yabancı dil
Yabancı dillerde yazılmış
Eski Türk yazıtları

Article Info

Received: 28.02.2023
Accepted: 12.03.2023
Published: 15.03.2023

Öz

Eski Türk boy ve toplulukları, bilgilerini, birikimlerini, deneyimlerini kalıcı kılmak, belgelemek ve gelecek kuşaklara aktarmak için öncelikle (başka alfabelerden de yararlanarak geliştirdikleri) kendi alfabelerini (Türk alfabesi / Göktürk alfabesi / Köktürk alfabesi) kullanmışlardır. Türk alfabesiyle farklı objeler üzerine (dikili taşlara, kayalara, kullanım ve süs eşyalarına...) yazılan yazıtların bir kısmı yöneticilere (kağanlara, hanlara, beylere, kumandanlara) ve seçkinlere; bir kısmı ise halka ait yazıtlardır. Eski Türkler, kendi alfabeleriyle kendi dillerinde yazdıkları, diktikleri / yazdırdıkları yazıtların yanında Türk Kağanlığı (Köktürk Kağanlığı / Göktürk Kağanlığı) ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'nde başka dillerde de yazıtlar diktirmişler; kâğıda ve farklı objeler üzerine yazılar yazmışlardır. Söz konusu yazıtların günlük hayata ve yönetime dair olanlarının büyük bölümü Soğdca veya Çince; dinî, ahlaki, edebî, felsefi... konulara ait olanları ise genelde Soğdca, Çince, Sanskritçe, Tibetçe, Toharca, Süryanice, (sonraki dönemlerde ise) Arapça ve Farsça olarak yazılmıştır. Türklerin yabancı dilleri öğrenmelerinde ve kullanmalarında dönemlerinin güçlü ve egemen milletleriyle / devletleriyle kurdukları sosyal, kültürel, dinî, siyasi, askerî, ticari ilişkilerin rolü büyüktür. Eski Türklerin başta yöneticiler ve seçkinler olmak üzere bir kısmının Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'nde başka dillerde yazıtlar diktirmeleri veya kâğıda ve farklı objeler üzerine yazılar yazmaları onların eğitim-öğretim düzeylerine, yabancı dillerle ve kültürlerle olan ilişkilerine de tanıklık etmektedir. Bu makalede Eski Türklerin en azından bir kısmının Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'nde bazı yabancı dilleri bildiklerine tanıklık eden yazılı belgeler "bengü taşlara ve heykellere yabancı dillerde yazılmış yazıtlar", "ibadet ve ziyaret yerlerindeki yabancı dilde yazılmış yazıtlar", "kullanım ve süs eşyalarının üzerlerine yabancı dillerde yazılmış yazıtlar" başlıkları altında dikkatlere sunulmaktadır.

Abstract

The ancient Turkic tribes and communities first expressed themselves in their own alphabets [Turkish alphabet / Göktürk alphabet / Köktürk alphabet] (developed by themselves using other alphabets as well) to maintain, document, and transfer their knowledge and experience to the next generations. While some of the inscriptions

¹ Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa, Türkiye. calyilmaz@gmail.com

Keywords

Ancient Turks
Ancient Turkish
inscriptions
Foreign language
ancient Turkish
Inscriptions in foreign
languages

written on different objects (obelisks, rocks, daily belongings, ornaments, etc.) in the Turkish alphabet belong to rulers (khagans, khans, governors, commanders) and elites, others belong to the public. Besides the inscriptions written, erected / dictated by the ancient Turks in their own language with their own alphabet, they also had inscriptions erected or written on paper and different objects in other languages during the Turkish Khaganate (Köktürk Khaganate / Göktürk Khaganate) and Uyghur Khaganate Periods. Most of the inscriptions related to daily life and administration were written in Sogdian or Chinese, and the ones related to religious, moral, literary, philosophical, and similar subjects were generally written in Sogdian, Chinese, Sanskrit, Tibetan, Tocharian, Syriac, and (in later periods) Arabic and Persian. Social, cultural, religious, political, military, and commercial relations established by Turks with the powerful and sovereign nations / states of the time played a major role in their learning and use of foreign languages. The fact that some of the ancient Turks, especially the rulers and elites, had inscriptions erected, or written on paper or different objects in other languages during the Turkish Khaganate and Uyghur Khaganate Periods also testifies to their education levels, and relations with foreign languages and cultures. Written documents suggesting that at least some of the Ancient Turks spoke some foreign languages in the Turkish Khaganate and Uyghur Khaganate Periods are presented herein under the headings "Inscriptions written in foreign languages on Bengü stones and statues", "Inscriptions written in foreign languages in places of worship and places to see", and "Inscriptions written in foreign languages on daily belongings and ornaments".

Giriş: Eski Türklerin yabancı alfabeler ve dillerle ilişkisi:²

"Bilgiyi koruma", "belgeleme", "depolama", "kalıcı kılma", "gelecek kuşaklara aktarma" ve "hesaplama" düşüncesinin ürünü olan yazı, ölümlü olan insanoğlunun "ölümsüzlük" adına geliştirdiği temeli binlerce yıl öncesine dayanan en büyük buluşlarından biridir. Gelişmiş, üstün aklın ve zekânın ürünü olan, zamanla birçok buluşun yolunu açan yazı, yerleşik ve gelişmiş bir kültür ve uygarlığın da en büyük kanıtı ve göstergesidir. Yazı, sahip olmanı olmayandan, bileni bilmeyenden, kullanmanı kullanmayandan üstün ve ayrıcalıklı kılan en önemli iletişim aracıdır.

Yerleşik hayata erken geçenerin alfabelerini oluşturmaları, yazıyı, yazı dilini (grafik dili) kullanmaları göçebe ve konargöçer hayat sürenlere göre daha erken dönemlerde gerçekleşmiştir. Güçlüler ve yok ediciler karşısında hayatta kalabilmek, varlığını sürdürebilmek ve birlikte yaşayıp güçlü olabilmek için uzun süre konargöçer hayat tarzını tercih eden Türklerin kendi alfabelerini oluşturmalarının, yazıyı kullanmalarının ve yazılı belgelerini oluşturmalarının tarihi, yerleşik hayata kendilerinden daha önce geçmiş olan bazı Asyalı milletlere göre daha yenidir. Eski Türkler bu sebeple de kimi zaman içinde yaşadıkları hayata dair duygularını, düşüncelerini, isteklerini, kaygılarını ifade ederken; kimi zaman da sosyal, kültürel, dinî, siyasi, askerî, ticari olayları ve durumları belgelerken kendi alfabeleri dışındaki alfabeleri / yazıları (Soğd, Tibet, Sanskrit, Çin, Brahmi, İbrani, Süryani,

² Eski Türk tarihi söz konusu olduğunda pek çok bilim insanının Sakalarla, Hunlarla, Avarlarla Türklerin etnik ve kültürel ilişkilerini göz ardı ederek Türklerin tarihini Türk Kağanlığı [yaygın adıyla Göktürk / Köktürk / (Kök)türk Kağanlığı] Dönemi'yle başlattıkları bilinmektedir. Bu bilim insanlarının Sakalarla, Hunlarla, Avarlarla Türkler arasındaki tarihî ilişkiyi göz ardı etmelerinde veya tamamen yok saymalarında birbirlerinin görüşlerinden de etkilenip Sakalara, Hunlara, Avarlara başka etnik ve kültürel kimlik yakıştırmalarının rolü büyüktür. Oysa son yıllarda tarih, arkeoloji, sanat tarihi, antropoloji, etnoloji, epigrafi vd. alanlarda yapılan bilimsel - akademik çalışmalar, Sakalarla, Hunlarla, Avarlarla Türk Kağanlığının kurucuları olan Türklerin ve onların takipçileri olan Uygurların ve Kırgızların aynı etnik ve kültürel kimliğe sahip olduklarını kanıtlamaktadır. Bu bilimsel - akademik gerçeklere saygı duyduğumuzu belirtip makalenin sınırlarını Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'yle sınırladığımızı belirtmek isteriz. Türk boy ve toplulukları içinde tarihi en eskiye dayananlardan biri de Kırgızlardır. Yenisey Yazıtları'nın ve Dağlık Altay Yazıtları'nın önemli bir kısmı Kırgızlara aittir ve başta Çin kaynakları olmak üzere erken dönemlere ait pek çok tarihî kaynaktan Kırgızların adı ve faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Makale Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'yle sınırlı tutulduğu için Kırgız Kağanlığı ve bu dönemde yazılmış eserler hakkında bilgilere yer verilmemiştir. Kırgızlara ait yazıtlar hakkında bk. Useev, 2011; Alyılmaz, 2013, 1-16; Konkobaev, Useev, ve Şabdanaliev, 2015.

Grek...) ve kendi dilleri dışındaki dilleri (Sanskritçe, Soğdca, Toharca, Çince, Tibetçe, Süryanice, Grekçe...) kullanmışlardır.

(Saka, Hun ve Avar Dönemleri'nden sonra) Eski Türklerin başkalarına ait alfabeleri / yazıları ve dilleri kullanarak farklı amaçlarla eserler yazdıklarına ilk kez I. Türk Kağanlığı Dönemi'nde rastlamaktayız. I. Türk Kağanlığı Dönemi'nde Türk kağanlarına, kumandanlarına, beylerine... ait farklı alfabelerle ve dillerle yazılmış yazıtlar, konargöçer hayattan zamanla yarı yerleşik ve yerleşik hayata geçen Türklerin yazıyı kullanarak son derece bilinçli bir şekilde kültürel bellek oluşturma çabası içinde olduklarını göstermektedir.

Tarihte aynı veya yakın coğrafyalarda yaşamak zorunda kalan insanlar / insan toplulukları birbirleriyle zaman zaman anlaşmazlıklar ve savaşlar yaşamış olsalar da doğanın ve başka insan topluluklarının acımasızlığına karşı koyabilmek ve hayatta kalabilmek için de çoğu zaman dayanışmayı gerekli görmüşlerdir. Sosyokültürel ilişkiler, lengüistik etkileşimi ve alışverişi de kaçınılmaz kılar. Suların birbirine karıştığı gibi zamanla birbirine karışan insan toplulukları kendi ürettikleri dışında herhangi bir şeye ihtiyaç duyduğunda onu başkalarından alıp kullanırlar ve bir süre sonra da onu "öteki"ne / "yabancı"ya ait olarak görmezler. Yabancı dillerin ve alfabelerin "benimsen"ip kullanılmasının temelinde de bu gerçek yatar. Alınan / kullanılan dilin veya alfabenin temelinde eğer güçlü veya egemen bir halk varsa veya söz konusu dil veya alfabe bir dinin diline veya alfabesine aitse bu çok daha farklı anlamlar taşır. Bu durumda söz konusu alfabenin ve dilin kullanım süresi uzar. Türk boy ve topluluklarının geride kalan tarihsel süreçte Çince, Soğdca, Toharca, Sanskritçe, Tibetçe, Arapça, Farsça... gibi dillere ve bunların yazı sistemlerine ilgi duymalarının ve uzun süre kullanmalarının temelinde de aynı gerçek yatmaktadır (Alyılmaz, 2015, s. 191).

Eski Türklerin yaşadıkları coğrafyalarda (bu bağlamda da bugün Moğolistan, Kırgızistan, Kazakistan, Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti... sınırları içinde kalan topraklarda) (Kök)türk ve Uygur Dönemleri'nin kağanları, beyleri ve kumandanları veya dönemin diğer seçkinleri tarafından (Kök)türk ve Uygur harfli yazıtların yanında Soğdca, Çince, Sanskritçe, Tibetçe... olarak yazılmış / yazdırılmış pek çok yazıt da bulunmaktadır. Farklı alfabelerle ve farklı dillerde yazılmış bu yazıtlar, Türk boy ve topluluklarının daha sonraki dönemlerde (Türk Kağanlığı, Uygur Kağanlığı, Kırgız Kağanlığı Dönemleri'nde) vücuda getirdikleri (Kök)türk ve Uygur alfabeleriyle yazılmış yazıtlar³ kadar önemlidirler. Nitekim bu yazıtlar, hem Türklere hem de Türklerle aynı ve yakın coğrafyalarda birlikte yaşayan, aralarında komşuluk ve akrabalık bağı bulunan devlet, boy ve topluluklara ait birbirinden değerli bilgileri bünyelerinde barındırırlar.

Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'nde çoğunlukla yöneticiler ve seçkinler [kağanlar, katunlar, hanlar, tiginler (prensler), kunçuyar (prenseler), kumandanlar ve beyler] tarafından veya bu seçkin sınıf adına yabancı bir dilde, çift dilli veya çok dilli olarak yazılan / diktirilen yazıtlar, Türk boy

³ Türklerin kendi alfabeleriyle vücuda getirdikleri yazıtları buldukları coğrafyaları dikkate alarak şöyle tasnif etmek mümkündür: Moğolistan Cumhuriyeti'ndeki Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar [Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemi Yazıtları], Rusya Federasyonu'ndaki / Sibiry Bölgesi'ndeki Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar (Tuva, Hakasya, Dağlık Altay, Yakutistan / Saha Eli, Krasnoyarsk Kray vd. bölgelerdeki yazıtlar (bilinen adlarıyla Yenisey ve Altay Yazıtları), Kırgızistan'daki Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar (Oğuzlara, Türkişlere ve Karluklara ait yazıtlar: bilinen adlarıyla Talas Yazıtları ve Koçkor Yazıtları), Kazakistan'daki ve Özbekistan'daki Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar, Çin Halk Cumhuriyeti ve Uygur Özerk Cumhuriyeti'ndeki Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar, Kafkaslar, Anadolu, Balkanlar ve Avrupa'daki Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlar ve epigrafik ögeler. Söz konusu yazıtlar ve epigrafik ögeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2005; Alyılmaz, 2006, s. 17-27; Alyılmaz, 2007; Alyılmaz, 2008, s. 187-198; Alyılmaz, 2015; Alyılmaz, 2011, s. 25-31; Alyılmaz, 2018, s. 117-126; Alyılmaz, 2019, s. 1-125; Alyılmaz, Mert ve Useev, 2019; Alyılmaz, 2021; Sertkaya, Alyılmaz ve Battulga, 2001; Vasilyev, 1983; Vasilyev, 1983; Amanjolov, 2003; Useev, 2011; Mert, 2009; Mert, 2015; Konkobaev, Useev ve Şabdaneliev, 2015.

ve topluluklarının başka uluslarla olan ilişkilerini yansıtmaları kadar onların yabancı dilleri bilme ve kullanmadaki başarılarını ve becerilerini gözler önüne sermesi bakımından da önemlidir.⁴ Söz konusu yazıtların günlük hayata ve yönetime dair olanlarının büyük bölümü Soğdca veya Çince; dinî, ahlaki, felsefi... konulara ait olanları ise genelde Çince, Soğdca, Sanskritçe, Tibetçe, Süryanice, Farsça⁵, Arapça⁶ olarak yazılmışlardır.⁷

Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'nde yabancı dilde yazılmış eserler:

Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'nde bir dilli, çift dilli veya çok dilli olarak yazılan ve eski Türklerin (özellikle yöneticilerin ve diğer seçkinlerin önemli bir kısmının) dönemlerinin önemli yabancı dillerini bildiklerine de tanıklık eden eserleri “bengü taşlara ve heykellere yabancı dillerde yazılmış yazıtlar”, “ibadet ve ziyaret yerlerindeki yabancı dilde yazılmış eserler”, “kullanım ve süs eşyalarının üzerlerine yabancı dillerde yazılmış yazıtlar” başlıkları altında gruplandırmak mümkündür.

1. Bengü taşlara ve heykellere yabancı dillerde yazılmış yazıtlar:⁸

Türk kağanları tarafından bengü taşlara yazılan eserlerin (makalemizin sınırlılıkları dâhilindeki) ilk örneklerine I. Türk Kağanlığı Dönemi'nde rastlanmaktadır. Türk kağanları, kumandanları ve beyleri dönemin en yaygın iletişim, ticaret, siyaset ve din dillerinden biri olan Soğdca'yı kullanmışlar; başta “Bugut Yazıtı” ve “Niri Kağan Yazıtı” olmak üzere eşsiz eserler vücuda getirmişlerdir. Bazı bengü taşlar da Türklerin yakın ilişkide buldukları milletlerin, devletlerin önde gelen yöneticileri tarafından Türk kağanları ve kumandanları adına yazdırılmıştır. Bu yazıtlardan birkaçı hakkında bilgi vermek bundan sonra yapılacak çalışmalara da kılavuzluk etmesi bakımından yararlı olacaktır:

• Bugut Yazıtı:⁹

Moğolistan'da Arhangai Aymag'ın Bain Tsagaan Gol (Kutsal Beyaz Göl) Bölgesi'ndeki anıt mezar kompleksinde¹⁰ bulunan ve I. (Kök)türk / Türk Kağanlığı Dönemi'ne (582) ait olan Bugut Yazıtı, orijinal yerinden alınıp Çeçerleg Müzesinin bahçesine¹¹ getirilmiştir.

Altında kaplumbağa kaidesi, tepeliğinde kurttan süt emen çocuk tasviri bulunan yazıtın üç yüzü Soğd harfleriyle yazılmış Soğdca bir metni; bir yüzü ise, Brâhmî harfleriyle yazılmış Sanskritçe bir

⁴ Günümüzde yabancı dil öğrenme amaçlarıyla ilgili yapılan bir araştırmada insanların genelde şu sebeplerle dil öğrendikleri tespit edilmiştir: İletişim kurmak için, yeni dil öğrenmek için, yabancı kültür merak edildiği için, araştırma için, akademik yayınları takip için, kültürlü olmak için, bilgili olmak için, eğitim için, küreselleşme nedeniyle, evlilik nedeniyle, iş nedeniyle, kendi ülkelerindeki sorunlar nedeniyle (Alyılmaz ve Polatcan, 2020, s. 90).

⁵ Türk - İran (Fars) ve Türkçe - İran dilleri arasındaki ilişkilerin tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Süer Eker, Türkçe - İran dilleri arasındaki ilişkiler hakkında şunları kaydetmektedir: *Türk Kağanlığının egemen olduğu coğrafyalarla sınırlandığında, İran dilleri ile Türkçe arasındaki ilişkide üç ana dönemden söz edilebilir: (I) Eski Persçe ve birinci fetret dönemindeki ilişkiler (II) Sâsânî dönemindeki ilişkiler (III) Arap-İslam fütuhatını izleyen ikinci fetret dönemindeki ilişkiler (iv) İslamlaşan İran ve Farsçalaşan Persçeyle ilişkiler* (Eker, 2010, s. 322). I. Türk Kağanlığı'nın öncülerinden İstemi Kağan'ın (552-575) kızının Sasani İmparatoru Krallar Kralı unvanlı Hüsrev Anuşirvan ile evli olduğu, bu evlilikten doğan IV. Hürmüz'ün “Türkzade (Türkoğlu)” olarak adlandırıldığı, ordularının önemli bir kısmının Türklerden oluştuğu bilinmektedir (Roux, 1997, s. 50-51). Türk boy ve topluluklarının farklı dinleri kabul etmelerinde de İran'ın rolü büyüktür (Alyılmaz, 2011, s. 358-389). Türk - İran ilişkileri hakkında ayrıca bk. Eker, 2010, s. 321-332.

⁶ Araplarla Türkler arasındaki ilişkilerin tarihi de oldukça eskiye dayanmaktadır. 751 yılında Araplarla Türklerin Talas Savaşı'nda Çinlilere karşı ittifak yapıp başarılı olmaları, Araplarla Türklerin yakınlaşmalarına ve bazı Türk boy ve topluluklarının İslamiyet'i kabul etmelerine vesile olmuştur. Bu döneme tanıklık eden Arap harfli birçok yazıt ve belge bulunmaktadır (Alyılmaz, 2009, s. 185-209). Türklerin erken dönemlerde İslami kültür çevresinde yazdıkları bazı edebî metinler hakkında ayrıca bk. Alyılmaz S., 2019, s. 19-28; Alyılmaz S., 2021, s. 57-64.

⁷ Tarih boyunca Türklerin kullandıkları alfabeler hakkında bk. Tekin, 1997; Şirin User, 2006.

⁸ Makalenin sınırını aşmamak için konuyla ilgili belli başlı bengü taşlara yer verilmiştir.

⁹ Bugut Yazıtı hakkında yapılan çalışmalar ve ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2003, s. 11-21.

¹⁰ GPS: 1613 m, 47 T 0670833, UTM 5298849.

¹¹ GPS: 1718 m, 47 T 0684757, UTM 5261487

metni içermektedir. Söz konusu metinlerin esasını “Türk Bilge Kaganı Nivar’ın Mahan Tigin’in ölümü üzerine bir bengü taşın dikilmesini buyurması”, “Mahan Tigin ve Muhan Kağan’ın ortak hükümdarlıkları”, “Mahan Tigin’in tahta çıkışı”, “Mahan Tigin ile Tatpar Kağan’ın (Taspar Kağan’ın) ortak hükümdarlıkları”... gibi 572-580 yılları arasında gerçekleşen olaylar teşkil eder.

Belirtilen tarihî olaylarla birlikte, yazıtta Türk devletinin sosyal yapısı ve işleyişi (kağan ve sülalesi, şadapıtlar, tarkanlar, kurkapınlar, sengünler, tudunlar, atlılar ve halk); Türk milletinin yaşayış ve inancı, değer yargıları, başka millet ve topluluklarla ilişkileri, hoşgörüsü hakkında da son derece kıymetli bilgiler dikkatlere sunulur. Bu bilgiler içinde “kendilerini Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi” ve “dünyanın kurtarıcısı” olarak gören Türk kağanlarının Tanrılara, atalarına, atalarının ruhlarına olan bağlılıklarını ve onlara duydukları sonsuz güveni ifade etmiş olmaları son derece ilgi çekicidir.

Tarihî olayların anlatıldığı biyografik ve didaktik bir eser olma özelliğini taşıyan Bugut Yazıtı, hem içerik hem de şekil açısından sonraki yıllarda diktirilen Türk bengü taşlarına da birçok bakımdan örnek teşkil etmiştir (Alyılmaz, 2003, s. 11-21).

Bugut Yazıtı’nın dönemin yaygın dilleri ve alfabeleriyle yazılmış olması, I. Türk Kağanlığı Dönemi’nde (başta Türk kağan ve kumandanları olmak üzere) Eski Türklerin önemli bir kısmının yabancı dil bildiklerine ve başka milletlerle olan sosyal, kültürel, dinî vd. ilişkilerde bulduklarına da tanıklık etmektedir.

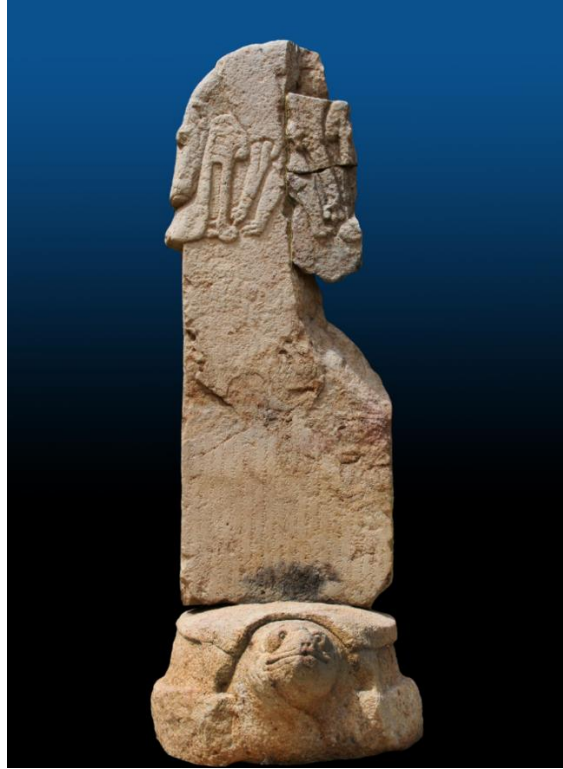

Foto 1: Bugut Yazıtı’nın bir görüntüsü (Foto: Cengiz ALYILMAZ)

• **Niri / Ni'li Kağan Yazıtı:**¹²

Türk boy ve toplulukları için bugün Moğolistan coğrafyasında bulunan Bugut Yazıtı ne kadar önem taşıyorsa, bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Niri Kağan Yazıtı da o kadar önem taşımaktadır. Çünkü Niri Kağan Yazıtı, I. Türk Kağanlığı'nın güçlü kağanı Mukan / Muhan Kağan'ın torunlarından Niri / Ni'li Kağan'ın ölümünün ardından [599 yılının ikinci yarısında (?)] onun adına dikilmiş Soğdca bir yazıttır. Türk Kağanlığı yöneticilerinden Niri Kağan'a ait yazıt, Uygur Özerk Cumhuriyeti İli Bölgesi Mongolküre vilayetinin 8 km yakınındaki bir anıt mezar kompleksinde¹³ orijinal yerinde bulunmaktadır. 40x40 m ölçülerindeki kompleksde bir insan heykeli (70-50x230 cm) üzerine oyma yöntemiyle yazılmış yazıt dışında (bugün tamamen yok olmuş durumdaki) barka / ve sunak alanına ait künk ve kiremit parçaları, 11 taşbaba (9'u orijinal, 2'si imitasyon) yer almaktadır. Anıt mezar kompleksinin yakınlarında çoğu tahrip edilmiş durumda başka anıt mezarlar vardır. 21 satırdan oluşan Soğdca yazıt, ayakta durur şekilde ayrıntılı olarak tasvir edilmiş bir insan heykelinin aşağı kısmına (34 cm) yazılmıştır. Niri Kağan, söz konusu yazıtı da üzerinde barındıran (bire bir boyutta yapılmış) "heybetli" heykelde: "başı taçlı", "(sekiz bölük hâlinde örüklü) uzun saçlı", "yuvarlak yüzlü", "uzun (bitişik) kaşlı", "badem gözlü", "uzun burunlu", "kaytan bıyıklı", "(kemer takılı ve kılıç asılı) kaftanlı", bir eli bengi su kadehini (ölümsüzlük suyu kabını), diğer eli kemerini tutar şekilde betimlenmiştir.

Foto 2: Niri Kağan Yazıtı'nın boyunu göstermek için C. ALYILMAZ'ın yanında çekildiği bir fotoğraf (Foto Murat YAKAR)

Foto 3: Niri Kağan Yazıtı'nın yazılı yüzeylerinden bir görüntü (Foto: Takashi Ôsava, 1999)

¹² Niri / Ni'li Kağan'a ait anıt mezar ve yazıt, çayırlık geniş bir ovada bulunduğu için de bölgede yaşayan Kazak Türkleri tarafından "Otlaklı Yerin Taş Adamı" diye adlandırılmaktadır. Kuzeyinde Wu-sun Dağları'nın, güneyinde Tanrı Dağları'nın yer aldığı bölge (tıpkı Moğolistan'daki Höşöö Tsaidam bölgesi gibi), Saka, Hun ve Türk Kağanlığı dönemlerinin yöneticilerinin (kağan ve kumandanlarının) kurganlarını ve anıt mezarlarını bünyesinde barındırmakta ve bölgede yaşayanlar tarafından kutsal olarak kabul edilip ziyaret edilmektedir.

¹³ GPS: 44 515477 E; 47 74565 N 1789 m. / 43° 7.31 7, 81° 11.468.

Ekleme:

Eski Türklerin farklı dönemlerde taştan, bronzdan yapılmış başka heykellerin ve heykelciklerin üzerlerine de farklı dillerde yazılar yazdıkları bilinmektedir. Örnek teşkil etmesi bakımından bunlardan yalnızca ikisinin görüntüsünü dikkatlere sunmak yararlı olacaktır:

Foto 4, 5: Ön tarafında dinî içerikli tasvirler, arka tarafında ise yazıların olduğu bronz heykelciğin görüntüleri¹⁴ (Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi Bişkek / Kırgızistan: Foto: CALYILMAZ)
 Foto 6: Üst tarafında dinî içerikli tasvirler alt tarafında ise Çince yazıların olduğu yazıtın görüntüsü¹⁵
 (Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi Bişkek / Kırgızistan: Foto: CALYILMAZ)
 Foto 7: Üzerinde Çince yazıların olduğu yazıt parçasının görüntüsü¹⁶
 (Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi Bişkek / Kırgızistan: Foto: CALYILMAZ)

¹⁴ Yazıt hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Cumagulov, 1982, s. 55-57, 202.

¹⁵ Yazıt hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tabaldiev ve Belek, 2008, s. 164.

¹⁶ Yazıt hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tabaldiev ve Belek, 2008, s. 163.

• **Bugu boyunun önderi Yitu Sifu'ya ait yazıtlar:**

Moğolistan'da 2009 yılının yaz aylarında Töv Aımag'ın Zaamar ilçesi Shoroon Bumbagar köyünde A. OÇHIR ve S. V. DANILOV başkanlıklarında Moğol-Rus Araştırma ekibi tarafından I. Türk Kağanlığı Dönemi'ne ait kurganda kazı yapılmış; kurgandan 770 obje (çoğu eski Türk yaşayış ve inanışı hakkında önemli bilgiler yansıtan ahşap ve kilden yapılmış heykeller, süs ve kullanım eşyası...) ile 2 Çince yazıt ortaya çıkartılmıştır. Söz konusu yazıtlarda kurganın Türk Kağanlığı'nın altın kemer ve altın eyer kullanma derecesinde bulunan, "Tutuk" unvanlı, Tibet, Turfan ve Doğu Asya'daki savaşları yöneten kumandanlarından Uygur Birliği içindeki Bugu kabilesinin başkanı Yitu Sifu (635-678) adına 679-680 tarihlerinde inşa edildiği belirtilir¹⁷ (Alyılmaz, 2011, s. 87-109; Alyılmaz, 2015, s. 198-199; Alyılmaz, 2021, s. 94).

Foto: 8, 9: Yitu Sifu (635-678) adına yaptırılmış mezardan çıkan Çince yazıtların görüntüleri (Zanabazar Müzesi, Ulaanbaatar / Moğolistan; Foto: C. ALYILMAZ)

¹⁷ Yapılan kazı çalışmaları ve yazıt hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Alyılmaz, 2011, s. 87-109; Alyılmaz, 2015, s. 198-99; Alyılmaz, 2021, s. 93-94; Erdenebold vd., 2022, s. 138-196.

• K l Tigin Yazıtı'nın batı y zindeki Çince yazıt:

K l Tigin Yazıtı'nın (732) batı yüzünde Tang İmparatoru Xuan-zong'un (712-756) K l Tigin'in ölümü dolayısıyla gönderdiği, Çinli ustalar tarafından K l Tigin Yazıtı'nın batı yüzüne işlenen, evrenin düzeninden, Çinliler ile Türkler arasındaki tarihî ilişkilerden, barışın öneminden, K l Tigin'in saygın kişiliğinden ve Tang İmparatoru Xuanzong'un K l Tigin'in ölümünden duyduğu üzüntüden bahseden Çince mesajına yer verilmiştir.

Metinde yer alan i ten ifadeler Çinlilerle Türkler arasındaki yakın ilişkiyi ve dostluğu açıkça ortaya koyar niteliktedir.¹⁸

Foto 10: K l Tigin Yazıtı'nın batı yüzünün
(Çince yüzünün) genel görüntüsü
Foto: C. ALYILMAZ

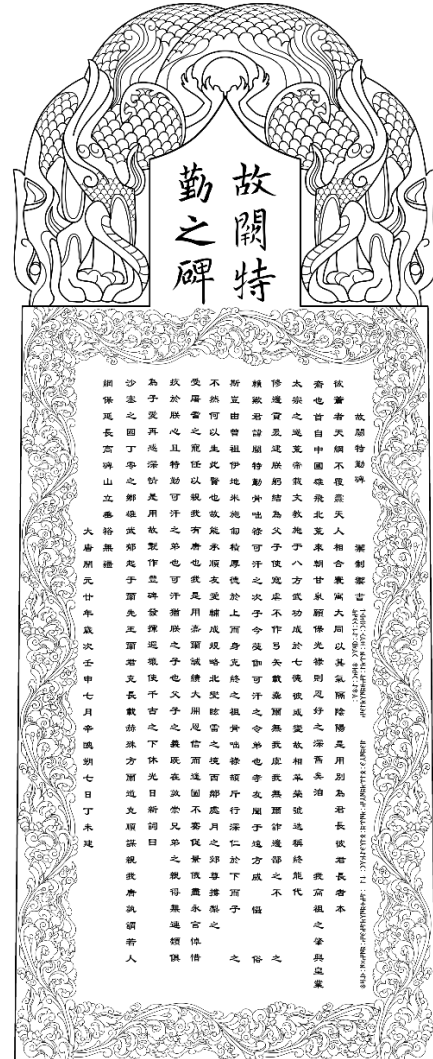

Foto 11: K l Tigin Yazıtı'nın
batı yüzünün Levent ALYAP tarafından
tasarlanmıř görüntüsü
(Alyap, 2013, s. 1-21; Alyılmaz, 2015, s. 12)

¹⁸ Yazıt hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Schlegel, 1892; Vasilyev, 1897; Shiratori, 1899; Orkun, 1994; Taşağıl, 2004; Alyılmaz, 20005; Joldasbekov ve Sartkocaulı, 2005; Yalınkılıç, 2013; Alyılmaz, 2015.

Foto 12: Kōl Tigin Yazıtı'nın batı yüzünden bir görüntü
(Foto: C. ALYILMAZ)

Türk - Çin ilişkileri açısından çok büyük önem taşıyan Køl Tigin Yazıtı'nın batı yüzünde yer alan metni dikkatlere sunmak yararlı olacaktır:¹⁹

故闕特勤碑 禦制禦書²⁰

Merhum Kültekin Yazıtı İmparatorun Dilinden

彼蒼者天，網不覆燾。

O mavi gök yeryüzünü kaplayıp, her şeyi koruyup kollamıştır.

天人相合，寰寓大同，

Gök ve yer bir olup, hayallerdeki güzel toplumu meydana getirmiştir.

以其氣隔陰陽，是用別為君長。

Farklı diyarlarda yaşayan toplulukların, farklı hükümdarları olmuştur; her topluluğun kendi kağanı mevcuttur.

彼君長者，本□□□裔也，

Türklerin hükümdarı, aslında dört bir yana.....

首自中國，雄飛北荒，

Çin'den gelip kahramanca kuzey çoraklarına vardı.

來朝甘泉，願保光祿，則恩好之深舊矣。

Gan quan'deki saraya gelip selam durdu, Guanglu'yu koruma şerefine nail olmayı diledi. Böyle olursa dostane ilişkilerimiz elbette uzun soluklu olur.

洎 我高祖之肇興皇業，太宗之遂荒帝載，文教施于八方，武功成於七德，

Gao Zu ülkeyi kurduğunda Türkler ile iyi olan ilişkilerimiz Tai Zong'un hükümdar olduğu zaman da fevkalade iyi hâle geldi. Kültürümüz dört bir yandaki memleketleri etkisi altına aldı; askerî alandaki başarılarımız her yanda duyuldu.

彼或變故相革，榮號迭稱，終能代□□，□修邊貢。

Kuzey memleketlerinde hâkim güç sürekli değişti; şimdi ise Türkler hâkim oldu; nesil...ebildi, imparatora saygıda kusur etmedi.

爰逮朕躬，結為父子，使寇虐不作，弓矢載囊，爾無我虞，我無爾詐，邊鄙之不□，
□□之賴歟？

Benim zamanıma gelince: Türklerle baba oğul gibi olduk; saldırılar, yağmalar, zulmetler dindi; ok ve yay kınına girdi; "Sen entrika çevirmedikçe, ben de hileye başvurmam". Sınırda sükunetin hâkim olmadığı tek unsur kalmamıştır; dayanağı bu değil midir?

君諱闕特勤，骨咄祿可汗之次子，今苾伽可汗之令弟也，

¹⁹ Konuyla ilgili kaynaklarda genelde Køl Tigin Yazıtı'nın batı yüzünde, yazıtın Türk alfabesiyle yazılmış güney, doğu ve kuzey yüzlerinde bulunan metinlerin özeti niteliğindeki bilgilere yer verildiği yazılmaktadır. Oysa yazıtın batı yüzü tamamen farklıdır ve Türk - Çin ilişkilerini bütün çıplaklığıyla yansıtmaya bakımdan da büyük önem taşıyan Tang İmparatoru Xuan-zong'un Køl Tigin'in ölümü dolayısıyla gönderdiği metni içermektedir. Køl Tigin Yazıtı'nı yayımlayanların yazıtın bu yüzündeki bilgileri görmezden gelmeleri veya üzerinde yeterince durmamaları düşündürücüdür. Køl Tigin Yazıtı'nın batı yüzündeki Çince metnin Türkçeye çevirisi birçok kişi tarafından yapılmıştır. Bu çevirilerden Çin Halk Cumhuriyeti'nde lisansüstü eğitim gören ve Køl Tigin Yazıtı'nın Çince metni ile Türk alfabesiyle yazılmış metni üzerinde dil ve üslup incelemesi yapan Tuba Yalınkılıç'ın Eski Çin Tarihi Araştırmaları Merkezi Başkanı Prof. Dr. Luo Xin'in rehberliğinde yaptığı çeviri güvenilir çevirilerden biri olma özelliğini taşımaktadır. Yalınkılıç, söz konusu çeviriyi yaparken konuyla ilgili yayınları dikkatle incelemiş; aralarında Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'ın da bulunduğu konunun uzmanlarına da danışmış; Alyılmaz'ın fotoğraf arşivinden yararlanmıştır.

²⁰ Metnin Çincesi Cen Zhong Mian tarafından hazırlanmıştır. bk. Cen, Zhong Mian, 2004.

Adına yazıt diktiğim şahıs: Adı: Kül Tekin, Kutluk Han'ın ikinci oğlu; bugünkü Bilge Kağan'ın (küçük) kardeşi.

孝友聞于遠方，威懾□□俗，

Hürmeti, saygısı uzak diyarlarca bilinir, heybeti yabancı memleketlerde korku salar.

斯豈由曾祖伊地米施匍積厚德於上，而身克終之，

Bunun sebebi, atası olan İtimis Bey'in uğruna ömür boyu mücadele ettiği ve koruduğu güzel ahlak değil midir?

祖骨咄祿頡斤行深仁於下，而子□□之，不然何以生此賢也？故能承順友愛，輔成規略，

Büyükbabası Kutluk Erkin de daha sonra derin bir fazilet örneği sergilemiş ve oğlu da Yoksa nasıl böylesi irfan sahibi biri yetişebilirdi? Bu nedenle Kül Tekin, hürmet, dostluk ve sevgi dolu bir ahlak anlayışını miras bırakmış; Bilge Kağan'a hedeflerine ulaşmasında destek olmuştur.

北燮眩雷之境，西鄰處月之郊尊撐梨之□□，

Kuzeyde Xuanleiler ile uzlaşmaya vardı; batıda Chu Yueler ile komşu oldu. ...ya saygı besledi; ları kabul etti;

受屠耆之寵任，以親我有唐也

Tu Qi'nin (Hunların hükümdarının) mertebesine erişti; (Tang) Hanedanlığımızla yakın ilişkiler kurdu.

我是用嘉爾誠績，大開恩信。而遙圖不騫，促景俄盡，永言悼惜，疚於朕心。且特勤，可汗之弟也。可汗，猶朕之子也。父子之義，既在敦崇，兄弟之親，得無連類，俱為子愛，再感深情。是用故製作豐碑，發揮遐壤，使千古之下，休光日新。

Fakat maalesef bu güzel vakitler âdeta güneş ışığı gibi, kısa bir süre görünüp bir anda kayboldu. Her yanı ebedî bir hüznün ve yas kapladı; (onun) ölümünden dolayı çok büyük bir acı duymaktayım. Bununla birlikte, Kül Tekin, kağanın kardeşi; kağan da benim oğlum gibidir. Mademki baba-oğul arasındaki bağ bu denli sağlam(dır); ağabey ve kardeş arasındaki bağ da aynı olamaz mı? Hepsi de babanın oğluna beslediği sevgidir; (hatta) daha da içtendir. Bu nedenle bu muhteşem yazıtı dikerek, binlerce yıl sonra dahi namı devam etsin diye irak topraklarda Kül Tekin'i methettim.

詞曰：

沙塞之國，丁零之鄉。雄武郁起，于爾先王。爾君克長，載赫殊方。爾道克順，謀親我唐。孰謂若人，網保延長。高碑山立，垂裕無疆。

Methiyede der ki:

Çölün ve kumların ülkesi, Tinglinlerin memleketinde, ataların kahramanca boy göstermişti. Kuzeydeki milletlerin hükümdarı olup, üstün başarılar elde etmişti. Sizler, Hanedanlığımıza itaat etmeyi biliyorsunuz; bu nedenle ilişkilerimiz çok iyiydi. Maalesef böyle bir insan uzun ömürlü olamadı. Bu muhteşem yazıtı diktim ki, bir dağ gibi dimdik ayakta durarak, güzel ahlakını nesilden nesile anlatmaya, seni övmeye devam etsin.

大唐開元廿年歲次壬申，七月辛醜朔，七日丁未建。

Yazıt, Yüce Tang İmparatoru Xuan Zong'un yirminci saltanat devresi yedinci ayının yedinci gününde yazılmıştır (Yalınkılıç, 2013: 79-85; Alyılmaz, 2015, s. 14-15).

• Köl Tigin Yazıtı'ndaki Çince eklemeler:²¹

Köl Tigin Yazıtı'nın farklı yıllarda tarafımızdan yapılan epigrafik belgelemelerinde yazıtın doğu ve batı yüzünün bazı kısımlarına sonradan eklemelerin bulunduğu tespit edilmiştir. Yazıtın dikiliş tarihi, yazıtın korunması ve yazıtı yapılan ziyaretlerle ilgili olan bu eklemeler uluslar, kültürler ve diller arasındaki ilişkileri yansıtması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu metinler hakkında kısaca bilgi vermek yararlı olacaktır:

Yazıtın batı yüzündeki Çince metinler:

Yazıtın batı yüzü (yukarıda da belirtildiği gibi) esas itibarıyla, Köl Tigin'in ölümü dolayısıyla devrin Tang İmparatoru Xuan-zong tarafından söylenen ve evrenin düzeninden, Köl Tigin'in saygın kişiliğinden, barışın öneminden bahseden Çince bir metni içermektedir. Ancak bu yüze, yazıtın dikilişinden kısa bir süre sonra, Köktürk harfli Türkçe eklemeler yapılmıştır. Yazıtın batı yüzünün sağ tarafında, yukarıdan aşağıya doğru sıralanmış söz konusu eklemelerin karakterleri, yazıtın orijinalindeki (Köktürk harfli yüzeylerindeki) yazı karakterinden farklıdır.

Köl Tigin yazıtının batı yüzünde yazı karakterleri ve tanzimleri hem birbirlerinden hem de yazıtın orijinalindeki Çince karakterlerden farklı iki ayrı Çince eklemeye bulunmaktadır²². Bunlardan ilki yazıtın dikiliş tarihiyle; diğeri ise, Mançu devlet adamı Sandoo'nun yazıtın üzerine yaptırdığı bina ile ilgili bilgileri içermektedir.

Yazıtın sol kenar süslemelerine yakın bir yerde, yukarıdan aşağıya doğru seyrek bir şekilde sıralanan metinde, Tang hanedanının iş başında olduğu belirtildikten sonra, yazıtın dikiliş tarihi hakkında bilgi verilmektedir. *Radloff Atlası*'ndaki görüntülerde de yer alan bu tarih kaydı, kanaatimizce yazıtın dikilişinden kısa bir süre sonra (büyük bir ihtimalle de Tang İmparatoru Xuan-zong adına kompleksi ziyaret eden Çinli elçiler tarafından) eklenmiştir²³. Söz konusu eklemede: “*Yazıt, Büyük Tang İmparatorluğu'nun K'ai-yuan devrinin 20. yılında; devri takvime göre Jen-chen'de; Sin-tch'eou denilen 12. ayda; yeni ayda, Ting-wei denilen 7. günde dikildi.*” denilmektedir. Bu eklemeye, birçok bilim adamı tarafından okunup, hem Batı dillerine hem de Türkçeye çevrilmiştir.²⁴

Köl Tigin yazıtının batı yüzündeki ikinci Çince eklemeye, Mançu devlet adamı Sandoo²⁵'ya aittir.

Friedrich Wilhelm (Vasiliy Vasiliyeviç) RADLOFF'un (1837-1918) epigrafik belgelemeleri sırasında henüz yazılmamış olduğu anlaşılan metnin, *Radloff Atlası*'nda yeri boştur. Bu metnin, RADLOFF belgelemeler yapıp, “*Atlas*”ı yayımladıktan sonraki bir dönemde (yani Mançu devlet adamı Sandoo'nun kompleksi ve yazıtı ziyaretinden sonraki bir tarihte) yazıtı eklendiği anlaşılmaktadır.

²¹ Bu bölüm hazırlanırken tarafımızdan daha önce yayımlanan *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu* adlı kitaptan ve yine tarafımızdan daha önce yayımlanan “Köl Tigin Yazıtı'na Sonradan Yapılan Eklemeler Üzerine” başlıklı makaleden (Alyılmaz 2003, s. 24-27) ve “Köl Tigin Yazıtı'na Sonradan Yapılan Eklemeler Üzerine” başlıklı bildiriden (Alyılmaz, 2007, s. 107-112) yararlanılmıştır.

²² Köl Tigin Yazıtı'nın batı yüzüne yapılan Çince eklemelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk: Alyılmaz 2003, s. 24-27; Alyılmaz, 2005, s. 64-67; Alyılmaz, 2007, s. 107-112.

²³ Metinde Tang hanedanının iş başında olduğunun belirtilmiş olması da bu düşünceyi desteklemektedir. Söz konusu metni, yazıtın batı yüzündeki Çince asıl metnin yazı karakterinden farklı bir yazı stiliyle yazılmış olduğundan, içerik açısından orijinal metinden ayrıldığından ve orijinal metnin bittiği yerde boşluk bulunmasına rağmen farklı bir yere yazıldığından “ekleme” olarak değerlendirmek mümkündür.

²⁴ Bu ifadelerin 732 yılının hangi ayına ve gününe tekbül ettiği hususunda tartışmalar bulunmaktadır. Hem bu eklemeye ile ilgili yayınlar, hem de tarihlendirme ile ilgili tartışmalar için bk.: Bazin, 1991, s. 136-150; Orkun, 1994, s. 80-84; Schlegel, 1892; Sertkaya, 2002, s. 18-21; Shiratori, 1899, s. 45-49.

²⁵ Moğolistan'ın Çin-Mançu egemenliği altında bulunduğu yıllarda, “Moğolistan temsilcisi” olarak görev yapan ve edebiyata, sanata, tarihe karşı büyük ilgi duyan Sandoo, Moğolistan'daki diğer tarihî eserlerin (anıtların, yazıtların) korunabilmesi için de birbirinden güzel çalışmalar yapmıştır.

Konuyla ilgili olarak tarafımızdan yapılan araştırma ve incelemelerde, Mançu devlet adamı Sandoo'ya ait metnin, “3. yılda (1911 yılında), yazıtı korumak amacıyla, yazıtın üzerine bina yapıldığına²⁶ dair bilgileri” içerdiği tespit edilmiştir²⁷.

Yazıtın doğu yüzündeki Çince metin:

Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzü esas itibarıyla Köktürk harfli Türkçe metinden oluşmaktadır. Ancak yazıtın doğu yüzündeki tepelikte yer alan dağ keçisi / teke damgasının burun kısmına, yukarıdan aşağıya doğru tek satırlık Çince bir cümle eklenmiştir. Söz konusu cümle, oldukça küçük ve ince karakterli Çin el yazısı stiliyle yazıldığı için bugüne kadar araştırmacıların dikkatini pek fazla çekmemiştir. “Xuan-tong’(un saltanatının) 3. yılı(nun) 8. ayı(nda), Huang Po’lu (Huang Po'da yaşayan) Çin-İ, resmî (bir) görevle (buradan) geçerken, törelere saygı gösterip bu yazıtı kazıdı (yazdı)”²⁸ anlamında Çince metni içeren bu eklemenin tahminen 1910 yılında yazıtı ziyaret eden “üst düzey bir Çin devlet görevlisi” tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır (Alyılmaz 2003, s. 24-27; Alyılmaz, 2005, s. 42; Alyılmaz, 2007, s. 107-112).

Foto 13, 14: Yazıtın doğu yüzündeki teke damgasının ön kısmındaki Çince eklemeyi yansıtan görüntüler
(Foto: C. ALYILMAZ)

²⁶ Köl Tigin Yazıtı'nın da içinde yer aldığı komplekste bugün bile sapsasağlam duran yirminci yüzyılın başlarına ait bazı kiremitler, tuğlalar, döşemeler vd. Sandoo tarafından buraya bina yapıldığını doğrulamaktadır.

²⁷ Bu konuda bk. Alyılmaz, 2003, s. 24-27; Alyılmaz, 2007, s. 107-112; Bold, 1990, s. 46-47; Moriyasu - Ochir, 1999, s. 214-216; Thomsen, 1935, s. 81-118.

²⁸ Çince metnin çevirisi 2005 yılında Mehmet TEZCAN tarafından yapılmıştır. bk. Alyılmaz, 2005, s. 42.

- **Bilge Kağan Yazıtı'nın batı yüzündeki Çince yazıt:**

Bilge Kağan Yazıtı'nın batı yüzünde de Çince bir metin bulunmaktadır. Metinde Tang İmparatoru Xuanzong tarafından Bilge Kağan'ın cenaze törenine katılmak üzere görevlendirilen üst düzey yöneticilerin adlarına ve unvanlarına yer verilmiş; Bilge Kağan'ın ölümünden duyulan üzüntü dile getirilmiştir. Bilge Kağan Yazıtı'nın batı yüzündeki Çince metnin Çin / Tang İmparatoru tarafından Çinli resmî görevlilerce yazdırılmış olması da önemlidir.

Bilge Kağan Yazıtı, bulunduğu yerden alınarak Türkiye Cumhuriyeti tarafından Höşöö Tsaıdam bölgesinde yaptırılan müzeye taşınmıştır. Bilge Kağan Yazıtı'nın batı yüzüne ait metin geride kalan tarihsel süreç içinde büyük ölçüde tahrip olmuştur. Yazıtın batı yüzündeki yazılı yüzeylerde kim tarafından yapıldığı bilinmeyen boyamalar mevcuttur.²⁹

Foto 15, 16: Bilge Kağan Yazıtı'nın batı yüzünün genel ve ayrıntılı görüntüleri
(Foto: C. ALYILMAZ)

²⁹ Bilge Kağan Yazıtı, içinde bulunduğu anıt mezar kompleksinden Türk-Moğol Bilim Heyeti tarafından Höşöö Tsaıdam Müzesine taşınırken çalışmalara “Epigrafya Grup Başkanı” ve “Üst Kurul Üyesi” olarak katılmış; yazıtın belgelenmesini yapmışım. Yazıt bulunduğu yerden kaldırılmadan önce üç parça hâlindeydi ve batı yüzü yere / toprağa gelecek şekilde durmaktaydı. Yazıt bulunduğu yerden kaldırıldığında tarafımdan yapılan belgelenmelerde ve görüntülemelerde yazıtın batı yüzündeki yazılı yüzeylerin boyalı olduğu tespit edilmiş; bu durum hazırlanan raporlarda da belirtilmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Alyılmaz, 2005, s. 108-113, 141-142.

• **I. Karabalgasun Yazıtı:**

Moğolistan'da Ötüken Uygur Kağanlığının belli başlı yazıtlarından üç dilde (Türkçe, Çince ve Soğdca) yazılmış I. Karabalgasun Yazıtı da bu anlamda son derece önemlidir. Yazıtta eski Türklerin (Uygurların) tarihlerine, yaşayış ve inanışlarına dair çok önemli bilgilere yer verilmiştir.³⁰ Yazıtta Türk alfabesiyle yazılmış Türkçe metnin yanında Soğdca ve Çince yazılmış metinlerin de bulunmuş olması, yazıtın hedef kitlesinin farklılığına da işaret etmektedir.

Foto 17: I. Karabalgasun Yazıtı'nın Türkçe yüzünden bir görüntü (Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 18: I. Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünden kopan bir parçanın görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 19: I. Karabalgasun Yazıtı'nın Soğdca yüzünden kopan bir parçanın görüntüsü (Foto: C. ALYILMAZ)

³⁰ Yazıt, geride kalan tarihsel süreçte ne yazık ki parçalanmış; parçalarının bir kısmı 2022 yılına kadar Karabalgasun (Xarbalgas) şehrinin dış surlarının giriş kısmında açık alanda örtüsüz ve korunaksız durumda kalmıştır. Yazıtta ait tepelik kısmı ve alandaki bazı yazılı parçalar Ulaanbaatar'da inşa edilen Cengiz Han Müzesine taşınmıştır. Yazıtta ait bazı parçaların başka müzelere götürüldüğü, oboalarda kullanıldığı ve hâlen daha Karabalgasun (Xarbalgas) şehrinin dış surlarının giriş kısmında bulunduğu bilinmektedir. Yazıt hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Schlegel, 1896; Vasilyev, 1897; Orkun, 1994; Sertkaya, Alyılmaz ve Battulga, 2001; Mert, 2009.

• Karı Çor Tigin Yazıtı:

Karı Çor Tigin Yazıtı, Uygurların Yağlakar sülalesinden, Çabış Tigin'in oğlu, Kan Tutuk'un yeğeni, Böğü Bilge Tengri Kan'ın küçük kardeşi Karı Çor Tigin adına Çin'in eski başkenti Chang'an'da (Xi'an'da) hazırlanmış çift dilli [Çince - Türkçe (Türk alfabesiyle yazılmış Uygurca)] bir yazıttır.

Yazıttan edinilen bilgilere göre Karı Çor Tigin, Tang İmparatoru Tai Tsung (Dài Zōng / Daizong) zamanında (794 yılının beşinci ayında) Çin'de baş gösteren isyanları bastırmak amacıyla Chang'an'a gelip imparatorluk ordusuna “sol kuvvetler komutanı” olarak katılır; büyük başarılar gösterir.

Karı Çor Tigin, henüz 20 yaşında iken 20 Mayıs 795 tarihinde Xi'an'da hastalanıp ölür. Tang İmparatoru Daizong onun adına bugün Xi'an'ın 10 km güneybatısında bulunan Zhang Du Yuan Bölgesi'nde bir anıt mezar yaptırır ve üzerine Çince ve Türkçe metinlerden oluşan bir yazıt koydurur. İki bölümden oluşan yazıtın (Kök)türk harfli Uygurca bölümünde 17 satır bulunmaktadır. Bu bölümde Karı Çor Tigin'in soy kökü ve kim olduğu hakkında bilgi verilir ve onun adına Tang / Çin imparatorunun anıt mezar yaptırdığı ve 7 Haziran 795 tarihinde ölüm töreni düzenlediği belirtilir.

Yazıtın Çince bölümünde ise (Kök)türk harfli bölümdeki bilgilerin paralelinde cümlelere yer verilerek Tang İmparatoru Daizong'un kendi emrinde komutan olarak görev yapan Uygur Prensi Karı Çor Tigin'in ölümünden duyduğu üzüntü dile getirilir.³¹

Hâlen Xi'an'daki “Tang West Market Museum”da³² sergilenen Karı Çor Tigin Yazıtı, Çinlilerle Türkler (Uygurlar) arasındaki tarihî dostluk ilişkisini yansıtmaya ve çift dilli (bilingual) bir yazıt olması, Türk (Uygur) yöneticilerinin / ileri gelenlerinin Çince, Çin yöneticilerinin / ileri gelenlerinin de Türkçe bildiklerini göstermesi bakımından büyük önem taşır.

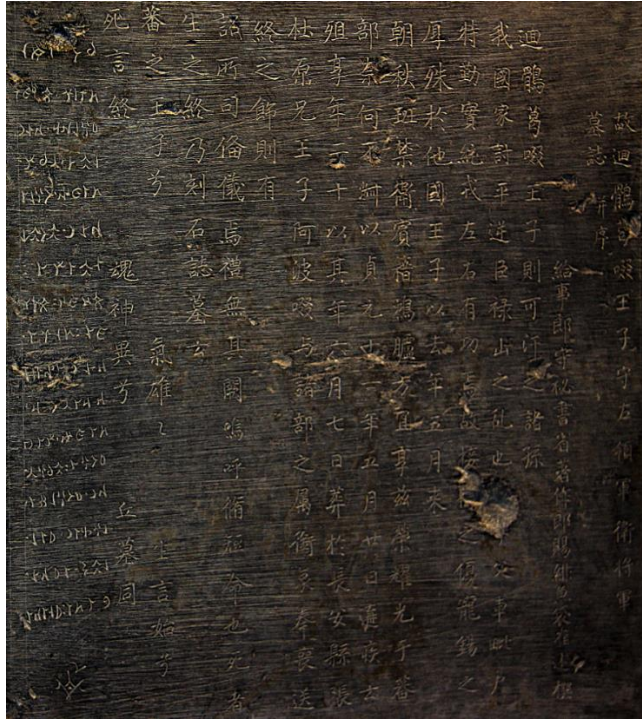

Foto 21: Karı Çor Tigin Yazıtı'nın görüntüsü
(Foto: Semra ALYILMAZ)

³¹ Yazıtın Çince yüzünün çözümlemesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Xin, 2013, s. 62-78.

³² GPS: 34°14'N 108°54'E.

• **Sevrey Yazıtı:**

Moğolistan'da Ömnögov' Aımag, Sevrey ilçesi sınırları içinde bulunan Sevrey Yazıtı³³, Uygur Dönemi'ne ait çift dilli yazıtlardan biridir. Yazıt Türkçe ve Soğdca olarak yazılmıştır. Yazıtın Türkçe ve Soğdca bölümlerinde 7 satırlık iki ayrı metin bulunmaktadır. Soğdca metin bengu taşın sağ tarafına; Türk alfabesiyle yazılmış olan metin ise sol tarafına yazılmıştır. Yukarıdan aşağıya doğru kazınan yazılı yüzeylerinin büyük bölümü tahrip olmuş durumdadır. Türkçe bölümde (metin tamiriyle) birkaç ad ve unvan dışındaki bütün yazılı yüzeyler aşınıp kırılıp yok olmuştur. Soğdca bölümdeki yazılı yüzeyler de aşınma, kırılma ve dökülmeler yüzünden metin bütünlüğünü kaybetmiştir.

Sevrey Yazıtı, bir savaş sonrasında ülkesine dönen ordunun anısına yazılmıştır. Yazıtın Türkçe (Türk alfabesiyle) yazılmış olmasının yanında dönemin en önemli bilim, kültür, sanat, edebiyat ve ticaret dillerinden biri olan Soğdca yazılmış olması, yazıtı hazırlayan kişinin mesajını farklı etnik yapıya sahip olan ve Soğdca bilen hedef kitlelere de iletme düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır.³⁴

Сэврэйн бичээс

Сэврэйн бичээс

Foto 22, 23: Sevrey Yazıtı'nın bulunduğu yerdeki görüntüleri
(Foto: Anhsanaa, Enhbat ve Tsooj, 2019, s. 73)

³³ Yazıt, Sevrey ilçesinin 6 km doğusunda (K 43.34.09 E 102.15.06) bulunduğu için bu bengu taş "Sevrey Yazıtı" ve "Somon Sevrey Yazıtı" olarak adlandırılmaktadır.

³⁴ Yazıt hakkında ayrıntılı bilgi ve yapılan çalışmalar için bk. Klyāstorniy ve Livšits, 1971, s. 106-112; Klyāstorniy, 2010, s. 92-101; Sertkaya, 1995, s. 328; Ercilasun, 2005, s. 138; Aydın, 2018, s. 82; Anhsanaa, Enhbat ve Tsooj, 2019, s. 73; Battulga, 2022, 106-110; Yıldız, 2022, s. 563; Battulga, 2022, s. 106-110.

• **Nestûrî Hristiyanlık Dönemi'ne ait mezar taşları / yazıtları:**

Türkler geride kalan tarihsel süreçte Tengriçilik (Şamanizm / Kamizm), Budizm, Mecusilik / Zerdüştilik, Manihaizm, Hristiyanlık, Musevilik (Yahudilik) ve İslamiyet başta olmak üzere birçok din ve inanç sistemi içinde yer almışlardır.³⁵

Orta Asya coğrafyasında Nestûrî Hristiyanlık, 5. yüzyıldan itibaren adım adım kendine yer bulmuş ve Asya'nın içlerine kadar ilerlemiştir. Bilhassa 5 ve 6. yüzyılda İran'ın doğusu üzerinden Orta Asya'ya giren bu inanç, yoğun misyonerlik faaliyetleriyle kısa sürede Çin'e kadar yayılmıştır. Türk toplulukları ve Orta Asya'da kurulan devletler arasında ilgi çeken ve taraftar toplayan Nestûrî Hristiyanlık, Eftalit (440-557), I. Gök Türk (552-630), Karluk, Öngüt, Kırgız, Nayman, Kereyit, Uygur (745-840), Moğol gibi topluluklar arasında yaşama alanı bulmuştur. Nestûrî Hristiyanlığı benimsemiş olan Türkler, mezarlıklarına dikmiş oldukları mezar taşlarında bu dine ait önemli ipuçları bırakmışlardır. Toplam 854 yazıtın³⁶ 650 kadarı çift dilli (Süryanice - Türkçe) veya tek dilli (Süryanice veya Türkçe) olarak yazılmıştır³⁷ (Arslan, 2023, s. 475-480). Bu yazıtların buldukları yerlere göre dağılımı şöyledir: Semireçye Bölgesi (Çu Vadisi, Bişkek + Tokmak, Burana + İlibalık): 719, İç Moğolistan:³⁸ 90, Almalık: 32, Quanzhou: 13 (Arslan, 2023, s. 496).

Foto 24: Nestûrî Hristiyanlık inancına mensup kişilere ait Süryanice yazılmış mezar taşlarından üçünün görüntüsü (Bişkek / Kırgızistan; Foto: C. ALYILMAZ)

³⁵ Türklerin erken sayılacak dönemlerde İslam dinini kabul ettikleri, bu dinin tesirinde kendi dillerinde, Arapça ve Farsça birçok eser vücuda getirdikleri, mezar taşlarında belirtilen dilleri kısmen veya tamamen kullandıkları bilinmektedir. Makalenin kapsamı göz önünde bulundurularak İslami dönem eserlerine burada yer verilmemiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bk. Alyılmaz, 2009, s. 185-209; Alyılmaz, 2011, s. 358-389.

³⁶ Söz konusu mezar taşlarından önemli bir kısmının farklı dönemlerde Türkçe (Uygur Türkçesi) yazılmış olduklarını da belirtmek gerekir.

³⁷ Nestûrî inanca mensup Türklerle ait mezar taşları ile ilgili pek çok kitap, tez, makale, bildiri yazılmıştır. Ancak bunların en sonuncusu ve en kapsamlı olanı Ayşe Arslan tarafından hazırlanan *Orta Asya'da Nestûrî Türklerle Ait Mezar Taşları ve Kitabeler (XIII. ve XIV. Yüzyıllar)* başlıklı yüksek lisans tezidir. Söz konusu çalışma için bk. Arslan, 2023. Konu hakkında ayrıca bk. Cumagulov, 1982, 1988, 2011, 2014.

³⁸ Moğolistan'da da Hristiyanlık inancına mensup kişiler tarafından farklı dönemlerde farklı dillerde yazılmış mezar taşları ve kaya yazıtları bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Süryanice, bir kısmı ise Süryanice - Çince olarak yazılmıştır. Konu hakkında bk. Ôsawa vd., 2015, s. 191-206.

2. İbadet ve ziyaret yerlerindeki yabancı dilde yazılmış yazıtlar:

Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'nde Türkler tarafından inşa edilmiş birçok ibadet ve ziyaret yerinin olduğu bilinmektedir. Barınaklarda, tapınaklarda, manastırlarda taş, kâğıda³⁹ ve farklı objeler üzerine farklı dillerde (Çince, Soğdca, Sanskritçe, Tibetçe) yazılmış birçok eser bulunmaktadır. Bunların yanında taşlara, kayalara Çince, Soğdca, Sanskritçe, Tibetçe... dinî içerikli sözcükler, sözcük öbekleri, cümleler, metinler yazılmıştır.

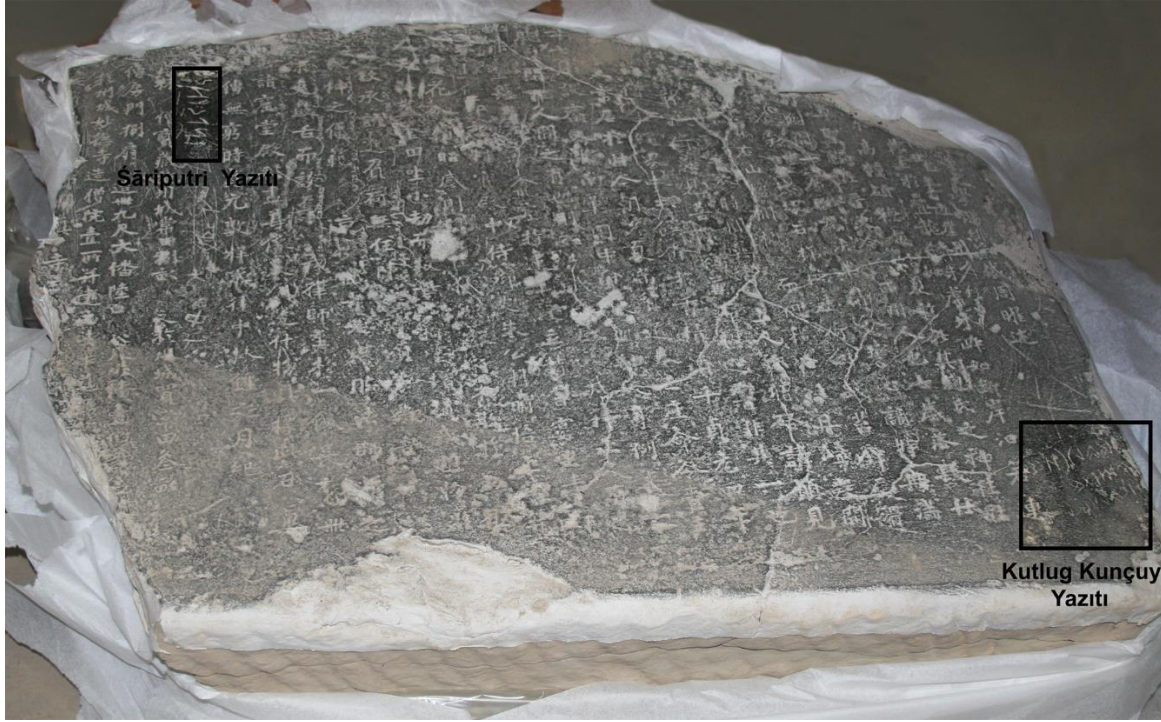

Foto 25: Esas itibarıyla Çince yazılmış ancak üzerinde Türk alfabesiyle yazılmış iki ayrı yazıtın⁴⁰ da barındıran tapınak kitabesinin (Yang Yazıtı'nın)⁴¹ görüntüsü

³⁹ Kâğıda yazılı eserlerin büyük bölümü yazıldıkları ve ait oldukları eski Türk coğrafyasındaki yaşayış ve inanış merkezlerinden farklı yollarla alınarak / edinilerek ülke dışındaki (Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya...) enstitülere, müzelere ve kütüphanelere götürülmüşlerdir. Eski Türkler zamanında yabancı dillerde kâğıda yazılan veya yabancı dillerden çevrilen eserler ayrı bir araştırma ve inceleme konusudur. Söz konusu eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Orkun, 1994; Sertkaya, 1995; Tekin, 2004; Alyılmaz, 2015; Yıldırım, 2017.

⁴⁰ Turfan Müzesindeki (Türk alfabesiyle yazılmış yazıtlardan ilki (Kutlug Kunçuy Yazıtı), Çince bir tapınak kitabesinin (60-63x85 cm) sağ alt köşesindeki boşluğa; diğeri ise (Sarıputri Yazıtı), aynı kitabenin sol kısmının üst tarafındaki iki satırın arasına aşağıdan yukarıya doğru "ekleme" / "sonlama" (kolophon) olarak yazılmıştır.

⁴¹ Kutlug Kunçuy Yazıtı'nı ve Sarıputri Yazıtı'nı da üzerinde barındıran Yang Yazıtı olarak bilinen Çince tapınak kitabesi, 1984 yılında Bezeklik'te harabe hâldeki Budist bir manastırda yapılan kazıda ortaya çıkartılmıştır. Tang Xi Zhou Dönemi'ne (VIII. yüzyılın sonlarına / 794 yılına) ait olan 14 satırlık Çince yazıtta Tibetlilerin Beş Balık'a gelişinden sonra yaptırılan Budist bir tapınağın / manastırın yapımı ile ilgili bilgilere yer verilmektedir. Yang Yazıtı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2013, s. 1-12.

Ekleme:

Kutsal kabul edilen mekânlara (dağlara, tepelere, yüksek bölgelere, kaynak suların, akarsuların buldukları yerlere, yol kenarlarına...) irili ufaklı taşları ibadet amacıyla üst üste koymak / yığmak suretiyle yapılan obooların üzerindeki farklı dillerde (çoğu Sanskritçe, Tibetçe...) yazılmış dinî içerikli küçük yazıtların önemli bir kısmının da eski Türklere ait olduklarını belirtmek gerekir.

Eski Türk yaşayış ve inanış sistemi içinde ayrı bir yere ve öneme sahip olan oboolar / ovolar, oboo / oboo yapma geleneği ve oboo ziyareti⁴² günümüzde de bazı Türk boy ve toplulukları ile diğer Asyalı halklar tarafından sürdürülmektedir.

İbadet ve ziyaret yerlerindeki belirtilen eserler Türklerin din dili olarak farklı dillerden yararlandıklarını ve bu dilleri (en azından ibadetlerinde kullanabilecek kadar) bildiklerini göstermektedir.

Foto 26: Bir oboo üzerindeki yazıtın görüntüsü⁴³
(Höşöö Tsaidam bölgesi, Moğolistan; Foto: C. ALYILMAZ)

⁴² Oboo ziyareti sırasında ziyaretçiler dileklerin gerçekleşmesi için, oboonun etrafında en az üç kez döner; obooya öncelikle taş olmak üzere ellerinde bulunanları, oboo için getirdiklerini (para, ağaç parçası, demir parçası, kesilen kurbana ait et ve kemik parçaları, ekmek, kurut, yağ, süt, ayrık (kımız), votka vd.) sunarlar (koyarlar / saçarlar); dualar edip oboodaki ağaç(lar)a mavi veya beyaz bez / kuşak (hadık / hadag) bağlarlar. Mavi bez (gök kuşak) hem oboo kutsal olduğu için hem de onu bağlayan kişinin gök gibi ulu, yüce ve zengin olması arzu edildiği için bağlanır. Beyaz bez (ak kuşak) ise işlerin yolunda gitmesi ve uğurlu olması dileğiyle bağlanır. Obooların ortasındaki ağaçlara (darsıklara) bez (kuşak) bağlama, şaman ayinlerinde kutsal kayın ağaçlarına bez bağlama geleneğine benzerdir. Oboolar ve oboo ziyareti hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 1999, s. 25-28; Alyılmaz, 2015, s. 107-110; Alyılmaz, 2019, s. 38-42.

⁴³ Oboolar / ovolar üzerine konulan çoğunlukla Sanskritçe ve Tibetçe olarak yazılan yazıtların bir kısmının tarihlerinin eski; bir kısmının ise yeni olduklarını; bazı yazıtlara ait yazılı parçaların da (I. Karabalgasun Yazıtı'na ait olan parçalar gibi) obooların içlerine yerleştirildiklerini belirtmek gerekir. Moğolistan'daki vd. bölgelerdeki üzerlerinde eski yazıtları barındıran oboolar / ovolar ile ilgili müstakil ve ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Bunlarla ilgili müstakil ve ayrıntılı çalışmanın yapılması birçok yazıtın ortaya çıkmasına ve bilinmenin aydınlatılmasına vesile olacaktır.

3. Kullanım ve süs eşyalarının üzerlerine yabancı dillerde yazılmış yazıtlar:

İnsanoğlu hayatta kalabilmek, ihtiyaçlarını karşılayabilmek, mücadele etmek, savaşmak, korunmak, geçimini temin etmek, güzel görünmek, süslenmek... amacıyla doğadaki materyalleri ve madenleri kullanarak farklı boy ve ebatlarda kullanım ve süs eşyaları, ritül kaplar (dinî ve diğer tören kapları), savaş aletleri... yapmıştır. İnsanoğlunun ürettiği ve vazgeçemediği söz konusu araç ve gereçler de tarihe ait pek çok bilinmezcin aydınlanmasına ışık tutmuştur. Çünkü her eser basit bir kullanım ve süs eşyası olmasının ötesinde onu vücuda getiren(ler)in yaşayış ve inanış(lar)ından derin izler taşır. Hayatın farklı alanlarında yararlanılmak üzere yapılan kullanım ve süs eşyaları insanoğlunun hayata bakışı, gelişimi ve değişimi, kendi türüyle ve başka türlerle olan ilişkileri hakkında da ayrıntılı bilgi edinmeye imkân verir. Söz konusu eserlerin yapım tekniklerinden, üslup özelliklerinden, malzemesinden, üzerinde barındırdığı grafiksel öğelerden (damga(lar)dan, resim(ler)den, çizim(ler)den, tasvir(ler)den, yazı(lar)dan...) hareketle hangi döneme, kime, kimlere ait olduğunu da tespit etmek mümkündür (Alyılmaz, 2015, s. 151).

Eski Türklerin ilk dönemlerinde kendi yaptıklarının yanında başkaları tarafından yapılan kullanım ve süs eşyalarına sahip oldukları, bunların üzerlerinde de farklı epigrafik öğelerin (damgaların, tasvirlerin, yazıların) olduğu bilinmektedir. Üzerleri yazılı olan objeler arasında özellikle paraların (akçelerin / sikkelerin) bulunduğunu⁴⁴, bunların büyük bölümünün de Çin ve Soğd paralarından oluştuğunu, az da olsa Bizans⁴⁵ paralarıyla da karşılaştığını belirtmek gerekir.

Foto 27: Kırgızistan'daki bir kurgandan çıkarılmış Çin sikkesinin görüntüsü
(Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 28: Kırgızistan'daki bir kurgandan çıkarılmış Türgiş Dönemi'ne ait sikkenin görüntüsü
(Foto: C. ALYILMAZ)

Foto 29: Moğolistan'daki bir kurgandan çıkarılmış Bizans sikkesinin görüntüsü
(Foto: Edenebat vd., 2020, s. 59)

Üzerlerinde farklı dillere ait yazıları barındıran kullanım ve süs eşyaları Türklerin farklı milletlerle ilişkilerine tanıklık ettikleri gibi o dillerden sosyal, kültürel ve ticari hayatta (az veya çok) yararlandıklarına da tanıklık etmektedir.

⁴⁴ Eski Türklerde paranın kullanımı hakkında ayrıntı bilgi için bk. Rtveldze ve Pidaev, 1981; Smirnova, 1981; Kamışev, 2002; Sertkaya ve Alimov, 2006; Babayar, 2007.

⁴⁵ Türk Bizans ilişkilerinin tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Konu hakkında bk. Palaz Erdemir, 2003.

Sonuç ve Öneriler

Konargöçer hayattan yerleşik hayata geçtikten sonra özellikle Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'nde Eski Türklerin başkalarıyla olan sosyal, kültürel, eğitim - öğretim, dinî, siyasi, askerî ve ticari ilişkileri onların kendi dilleri dışında bazı yabancı dilleri de öğrenmelerini, bilmelerini ve kullanmalarını zaman zaman gerekli zaman zaman da zorunlu kılmıştır. Bu sebeple Eski Türk boy ve toplulukları kendi dillerinde olduğu gibi yabancı dillerde de yazıtlar dikmişler; yazılı belgeler oluşturmuşlar; kitaplar yazmışlardır.⁴⁶ Mevcut eserler Türk Kağanlığı ve Uygur Kağanlığı Dönemleri'nde Eski Türklerin bir kısmının özellikle de toplumun ileri gelenlerinin (yöneticilerin, kağanların, hanların, beylerin katunların, tiginlerin, kumandanların) farklı yabancı dilleri bildiklerini kanıtlar niteliktedir.⁴⁷

Mevcut çift dilli ve çok dilli yazıtlar ile konuyla ilgili diğer yazılı eserler Çinli yöneticilerin ve ileri gelenlerin bir kısmının da Türkçe bildiklerini göstermektedir.

Köl Tigin Yazıtı'nın batı yüzündeki Çince metin, bu yazıtta daha sonraki dönemlerde yapılan Çince eklemeler, Bilge Kağan Yazıtı'nın batı yüzündeki Çince metin, Karı Çor Tigin Yazıtı'nın sağ tarafındaki Çince metin vd. bizzat Çinli yöneticiler tarafından yazdırılmıştır. Çin'deki farklı müzelerde Türklerle ilgili olarak farklı dönemlerde yazılmış pek çok yazıtın olduğu da bilinmektedir⁴⁸ (Alyılmaz, 2015, s. 199-202). "Türklerle ilgili olarak bizzat Türkler tarafından yazılan / diktirilen yabancı dillerde yazılmış eserler" ve "Türklerle ilgili olarak başkaları tarafından yazılan / diktirilen yabancı dillerde yazılmış eserler" kapsamlı bir şekilde araştırılıp incelenmelidir.

Avrasya coğrafyasının farklı bölgelerindeki ve ülkelerindeki müzelerde ve açık alanlarda bulunan Türkler tarafından veya başkaları tarafından Türklerle ilgili olarak yabancı dillerde yazılmış eserlerin Türklerin ve onlarla ilgili milletlerin dillerine, tarihlerine ve kültürlerine de ışık tutacağı gerçeği de göz önünde bulundurularak bu eserler koruma altına alınmalı; albümler, kataloglar ve bilimsel kitaplar hâlinde yayımlanmalı; bunlarla ilgili sorunların giderilmesi için de konuyla ilgili bilim insanları arasında irtibat kurularak bilimsel - akademik toplantılar (sempozyumlar, çalıştaylar) düzenlenmelidir.

Türkçenin yabancılara öğretimi ve Türkçe öğretimi tarihi ile ilgili çalışmalar yapılırken eski Türk yazıtları çoğunlukla göz ardı edilmiş; konuyla ilgili çok az kaynaktaki⁴⁹ eski Türk yazıtlarıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Türkçenin yabancılara öğretimi ve Türkçe öğretimi tarihi ile ilgili kaynak eserlerde eski Türk yazıtları ve Eski Türkçe Dönemi yazılı eserleri hakkında bilgiler verilmeli; yapılan

⁴⁶ Başkasına ait bir dilde yazıt dikmenin, eser yazmanın elbette farklı sebepleri vardır. Uluslararası geçerliliğe sahip, yaygın bir dili kullanarak mesajı farklı hedef kitlelere ulaştırmak, gücünün dilini kullanarak ondan bir parça, ondan yana ve onunla birlikte olduğunu göstermek, uluslararası niteliğe ve güce eriştiğini / ulaştığını kanıtlamak... yabancı bir dilde eser yazmanın başlıca sebepleri arasında sayılabilir.

⁴⁷ Tarihi gerçekler Türklerin çok çabuk asimile olduklarını göstermektedir. Bazı Türk boy ve topluluklarına mensup kişiler erken dönemlerden itibaren topluluklar hâlinde evlilik, menfaat (ticaret, görev, mevki - makam), din, dil vd. sebeplerle başta Çinliler olmak üzere farklı milletlerle kaynaşmış etnik ve kültürel kimliklerini kaybetmişler; birlikte yaşadıkları milletlerin dillerini konuşur hâle gelmişlerdir. Bu durum Orhun Yazıtları'nda Bilge Kağan tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Çin'de farklı dönemlerde etnik ve kültürel kimliklerini kaybedenler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Alyılmaz, 2005; Alptekin, 2008; Yıldırım, 2015; Yıldırım, 2017.

⁴⁸ Atatürk Üniversitesinde görev yaptığım yıllarda Atatürk Üniversitesi - Pekin Üniversitesi arasında imzalanan anlaşmalarla bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde kalan bölgelerdeki eski Türk kültür ve uygarlık eserlerini tespit edip epigrafik ve fotogrametrik belgelenmeleri gerçekleştirmiş; elde etmiş olduğumuz bilgi, bulgu ve belgeleri de "*İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*" adıyla 2015 yılında yayımlamıştık. Söz konusu proje ve gerçekleştirilen çalışmalar hakkında bk. Alyılmaz, 2015. Çin'de yapmış olduğumuz çalışmalar sırasında (Pekin Taş Eserler Müzesi, Xi'an Tang West Market Museum, Turfan Müzesi, Urumçi Müzesi başta olmak üzere) birçok müzede eski Türk boy ve topluluklarıyla ilgili Çince yazıtın olduğunu, Türkçe yazıtların yanında bunların da bir kısmını belgelediğimizi belirtmek isterim.

⁴⁹ Söz konusu kaynaklar hakkında bk. Mert, Alyılmaz vd., 2009, s. 279-287; Mert, Alyılmaz vd., 2012, s. 70-82; Şahin, 2014, s. 185-195; Er, 2016, s. 1425-1440; Biçer, 2017; Çoban, 2013; Çoban, 2017; Şahin, 2021, 193-207; Yıldız, 2022, s. 561-567.

çalışmalarda eski Türk yazıtları ve Eski Türkçe Dönemi yazılı eserlerinden seçkiler yapılarak söz konusu eserler farklı açılardan (kültürel değerler, eğitsel değerler vd.) ele alınıp incelenmelidir.

Kaynaklar⁵⁰

- Alptekin, C. (2008). *Sha-t'o Türkleri: siyasi ve kültürel tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.
- Alyap, L. (2013). Köl Tigin anıtının batı yüzü üzerine görsel bir tasarım denemesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(1), 1-21.
- Alyılmaz, C. (1999). Moğolistan'daki oboolar / ovoolar. *Orkun Dergisi*, 11, 25-28.
- Alyılmaz, C. (2003). Bugut Yazıtı ve anıt mezar külliyesi üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 11-21.
- Alyılmaz, C. (2003). Köl Tigin Yazıtı'na yapılan eklemeler üzerine. *Orkun Dergisi*, 59, 24-27.
- Alyılmaz, C. (2003). Moğolistan'da eski Türk kültür ve medeniyetine ait bazı eserler ve buldukları yerler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 181-199.
- Alyılmaz, C. (2006). Kırgızistan'daki (Kök)türk harfli yazıtların bugünkü durumu. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 1(2), 17-27.
- Alyılmaz, C. (2007). Köl Tigin Yazıtı'na yapılan eklemeler. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 24-29 Eylül, 2000*, I, 107-112, Ankara: TDK Yay.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk harfli yazıtların izinde*. Ankara: Karam Yay.
- Alyılmaz, C. (2008). Asya'dan Avrupa'ya ana çizgileriyle Eski Türk uygarlık eserleri. *Tarihten Bir Kesit: Etrüskler 2-4 Haziran 2007 Bodrum Sempozyum Bildirileri*, 187-198, Ankara: TTK Yay.
- Alyılmaz, C. (2009). Kırgızistandaki Arap harfli yazıtlar üzerine. *Turkish Studies*, 4(8), 185-209.
- Alyılmaz, C. (2011). (Kök)türk harfli yazıtlar. *Türk Yurdu*, 31(287), 25-31.
- Alyılmaz, C. (2011). Azerbaycandaki Arap harfli yazıtların bugünkü durumu. *Turkish Studies*, 6(1), 358-389.
- Alyılmaz, C. (2011). Zanaazar Güzel Sanatlar Müzesindeki Türk eserleri. *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) From Ötüken to İstanbul, 1290 Years of Turkish Bildiriler / Papers*, 87-109; İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Alyılmaz, C. (2012). İslamiyet öncesi Türk eserleri. *Türk Dünyası mimarlık ve şehircilik abideleri*, 6-105, Ankara: Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği Yay.
- Alyılmaz, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-61.
- Alyılmaz, C. (2013). (Kök)türk harfli eski Türk Yazıtları'nın Kırgızlar açısından önemi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(4), 1- 26.
- Alyılmaz, C. (2013). Türk kültüründe kaplumbağa. *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı*, 141-164, Ankara: Akçağ Yay.

⁵⁰ Kaynaklar kısmında bundan sonra yapılacak çalışmalara yol göstermesi düşüncesiyle bazı başvuru eserlerine de yer verilmiştir.

- Alyılmaz, C. (2014). Turfan'da bulunan Çinçe tapınak kitabesi üzerindeki (Kök)türk harfli Kutlug Kunçuy ve Şarıputri Yazıtları. *Yalınkaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, ed. H. Şirin-User ve B. Gül, Ankara, s. 115-136, Ankara: Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Alyılmaz, C. (2016). "Gobu"stan'ın gizemi ("Kıpçaklar"a giden yol). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yay.
- Alyılmaz, C. (2018). Yazıt bilimci kimdir? *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 42, 117-126.
- Alyılmaz C. (2019). *İslam öncesi Türk eserleri ve (Kök)türk harfli yazıtlar*. Alyılmaz, C., Mert, O. ve Useev, N. (2019). *Ortak Türk tarihi VI*, 1-125, Ankara: Yeni Türkiye - Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Alyılmaz, C. (2020). "Türk", "Türkçe" ve "Türk Dili" kavram işaretleri üzerine. *Türkçe Eğitiminin Güncel Sorunları*, 1-44, ed. C. Alyılmaz, O. Er ve İ. Çoban, Ankara: Eğiten Yay.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Alyılmaz, C., Mert, O. ve Useev, N. (2019). *Ortak Türk tarihi VI*. Ankara: Yeni Türkiye - Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Alyılmaz, S. (2019). Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nde İslam dini çevresinde yazılmış bazı şiirlere kültürel değerler açısından bir bakış. *II. Uluslararası Eğitimde ve Kültürde Akademik Çalışmalar Sempozyumu (12-14 Eylül 2019) Tam Metin Kitabı*, 19-28, Denizli.
- Alyılmaz, S. (2021). Eski Uygur Türkçesi Dönemi'nde yazılan "bilig (bilgi)" başlıklı şiirin düşündürdükleri. *Prof. Dr. Hacı Ömer Karpuz'a armağan: Türkçeye saygı kitabı*, 57-64, ed. Ö. K. Aydemir, İ. N. Uysal ve F. Öztürk, Konya: Palet Yay.
- Alyılmaz, S. ve Alyılmaz, C. (2014). Eski Türk kadın heykellerinin düşündürdükleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(4), 1-33.
- Alyılmaz, S. ve Polatcan, F. (2020). *Yabancılara Türkçe öğretiminde iletişim becerileri*. İzmir: Duvar Yay.
- Amanjolov, A. S. (2003). *İstoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma*, Almatı: Kazakistan Farabi Üniversitesi Yay.
- Arslan, A. (2023). *Orta Asya'da Nestûrî Türklere ait mezar taşları ve kitabeler (XIII. ve XIV. Yüzyıllar)*. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa.
- Aydın, E. (2018). *Uygur yazıtları*. İstanbul: Bilge Yay.
- Babayar, G. (2007). *Köktürk Kağanlığı sikkeleri kataloğu The catalogue of the coins of Turkic Qaghanate*. Ankara: TİKA Yay.
- Battulga, Ts. (2015). Moğolistan'daki Uygur harfli yazıtlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(2), 503-520.
- Battulga, Ts. (2022). *Mongolın runi biçigiyn durusgalın şine sudalgaa Mongılın züün, ömnöd büs nutag dah' runi biçigiyn durusgal*. III, Ulaanbaatar: Moğolistan Millî Üniversitesi Yay.

- Battulga, Ts. ve Mönhtulga, R. vd. (2016). *Moğolistan'da Türk ayak izleri*. Ulaanbaatar: TC Moğolistan Büyükelçiliği Yay.
- Baykuzu, T. D. (2013). *An Lu-shan isyanı ve Büyük Yen Devleti*. Konya: Kömen Yay.
- Baykuzu, T. D. (2014). T'ang Hanedanlığının büyük Türk Generali Pu-ku Huai-en. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 54(1), 377-400.
- Bazin, L. (1991). *Les systemes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapeşte-Paris.
- Biçer, N. (2017). *Türkçe öğretimi tarihi*. Kesit Yay.
- Bold, L. (1990). *Bnmau-ın nutag dah' hadnı biçees (Tureg biçgiin dursgal)*. Ulaanbaatar.
- Bold, L. (2006). *Orhon biçgiin dursgal II*. Ulaanbaatar.
- Buraev, A. İ. (2016). Skul'pturnıye izobrajenıya vsadnikov iz kurgana Şoroon Dov. *Mir Tsentral'noy Azii* - 3, Ulan-Ude, İrkutsk, 296-303.
- Cen, Zhong Mian, (2004). 突厥集史 (下, 岑仲勉, *Türklerin tarihi (I-II)*. Pekin.
- Cumagulov, Ç. (1982). *Epigrafika Kirgizii II*. Bişkek: Kırgızistan Bilimler Akademisi Yay.
- Cumagulov, Ç. (1988). *Epigrafiçeskie Pamyatniki Kirgizii*. Bişkek
- Cumagulov, Ç. (2011, 2014). *Kırgızstandağı Nestorian - Türk cazuu estelikleri (XIII-XIV gııımdar)*. Bişkek: Kırgızistan Bilimler Akademisi Yay.
- Çandarlıoğlu, G. (1977). Uygurların Çinlilere yaptıkları yardımlar ve bunların iç yüzü. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 31, 37-46.
- Çandarlıoğlu, G. (2004). *Uygur devletleri tarihi ve kültürü (Çin kaynakları ve Uygur kitabelerine göre)*. İstanbul.
- Çoban, İ. (2013). *Orhun Yazıtları'nın dilin dört becerisi açısından incelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Çoban, İ. (2017). İslam Türkay'ın "Türk Oğlu Türkem Men" başlıklı şiirinin Orhun Yazıtları ile metinlerarasılık bağlamında incelenmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6/4, 2232-2255.
- Danilov, C. V. (2010). Şoroon Dov - "Zemlyanoy Bugor". *Nauka iz Pervih Ruk*, 6, 88-99.
- Danilov, C. V., Oçir, A., Erdenebold, L., Buraev, A. İ., Saganov, B. V. ve Batbold, H. (2010). Kurgan Şoroon Dov i ego mesto obşçey sisteme arheologičeskih pamyatnikov Tyurksoy epohi Tsentral'noy Azii. *Drevnie Kul'turı Mongolii i Baykal'skoy Sibiri*, Ulan-Ude, 254-257.
- Daşnyam, L., Oçir, A. vd. (1999). *Mongol nutag dah' tuuh soyalın dursgal*. Ulaanbaatar.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in şimal komşuları*. çev. N. Uluğtürk), Ankara: TTK Yay.
- Eker, S. (2010). Orhon Yazıtları: İran dilleri ile ilk temaslar ve benzer birkaç öge üzerine. *Orhon Yazıtları'nın bulunuşundan 120 yıl sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, I, 321-332, ed. Ü. Şavk Çelik, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay.

- Ekrem, N. H. (2018). Göktürk prensesi, Çin imparatoriçesi Asena'nın (Aşina / Ashina) mezar taşı yazıtı ve altın mührü. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15(3), 392-418.
- Er, O. (2016). Bitlis Eren Üniversitesi takvimlerine kültürel değerler açısından bir bakış. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 56, 1425-1440.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk bengu taşları*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Erdenebat, U. ve Şinebat, L. (ed.). (2020). *Xarhorum Muzeyn sor üzmerüüd / The highlights of Kharakhorum Museum*. Harhorin: Karakurum Müzesi yay.
- Erdenebold, L. ve Tserendorj, Ts. (2015). İssledovaniye grobnits s zahoroneyami vel'moj aymaka "Pugu". *Aktualniye Voprosı Arheologii i Etnologii Tsentral'noy Azii*. İrkutsk, 455-462.
- Erdenebold, L. vd., (2022). *Mongolın ertniy nüüdelçdiyn öv*. Ulaanbaatar: Moğolistan Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yay.
- Erturkan, H. (1994). Kültegin Yazıtı'nın Çince kısmının tercümesi. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 81-84, Ankara: TDK Yay.
- Esin, E. (1985). M. V-VII.nci asırlardan tarihî ve arkeolojik malzeme ışığında Taspar Kağan'ın (M. 572-81) kültür çevresi. *Türk Kültürü Araştırmaları İbrahim Kafesoğlu Hatırasına Armağan*, XXIII /1-2, 233-243.
- Gumilëv, L. N. (1999). *Eski Türkler*. çev. A. Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- Jean, G. (2004). *Yazı insanlığın belleği*. çev. N. Başar. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Joldasbekov, M. ve Sartkocaulı, K. (2005). *Orhon Eskertkişterining Tolık Atlası*. Astana: Kazakistan Bilim jene Gılım Ministrliği Yay.
- Kamişev, A. (2002). *Rannesrednevekoviy monetniy kompleks Semireç'ya (İstoriya vozniknoveniya denejnih otnoşeniya na territorii Kirgızstana)*. Bişkek: İzdatel'stvo "Raritet İno".
- Klyaştorıny, S. G. (2010). *Runiçeskiye pamyatniki Uygurskogo Kaganata i istoriya Yevraziyskih Stepey*. St. Peterburg.
- Klyaştorıny, S. G. - Livşits, V. A. (1971). Sogdiyskaya nadpis' iz Buguta, *Stranı i narodi vostoka*, X, Moskova, 1971, 121-146.
- Klyaştorıny, S. G. ve Livşits, V. A. (1987). Buguttaki Sogtça kitabeye yeni bir bakış. çev. E. Gürsoy Naskali, *TDAY Belleten 1987*, 201-241.
- Konkobaev, K., Useev, N. ve Şabdaneliev, N. (2015). *Altay Cumhuriyeti'ndeki eski Türk yazıtları albümü*. Almatı: Uluslararası Türk Akademisi Yay.
- Mert, O. (2008). Öngöt mezar külliyesi ve külliye de bulunan damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, 281-305.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes - Tariat - Şine Us*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay.

- Mert, O., Alyılmaz, S. vd. (2009). Orhun Yazıtları'ndaki değerlerin öğretmen adayları tarafından algılanma düzeyi üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 279-287.
- Mert, O., Alyılmaz, S. vd. (2012). Eski Türk eserlerine ilişkin tutum ölçeği geliştirilmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(2), 70-82.
- Oçir, A., Danilov, C. V., Erdenebold, L. ve Tserendorj, Ts. (2013). *Ertniy nuudelçdiyn bunhant bulşnu maltlaga sudalгаа*. Ulaanbaatar.
- Onat, A. (2012). *Çin Kaynaklarında Türkler (Han Hanedanı tarihinde 'batı bölgeleri')*. Ankara.
- Onat, A., Orsoy, S. ve Ercilasun, K. (2004). *Han Hanedanlığı tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*. Ankara: TTK Yay.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: TDK Yay.
- Ôsawa, T. (1999). A stone statue with a Sogdian inscription along the Ili River in Xinjiang: As a source of the royal genealogy of the Early Turkic Khanate periods 新疆イリ河流域のソグド語銘文石人について——突厥初世の王統に関する一資料——, Bulletin of the National Museum of Ethnology. Special issue 20国立民族学博物館研究報告別冊 20.
- Ôsawa, T. (2002). Batı Göktürk Kağanlığındaki Aşinaslı bir kağanın şeceresine ait bir kaynak. *Türkler*, 2, H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca., Ankara, 79-88.
- Ôsawa, T. vd (2015). "As the Mountains Surround Jerusalem": two Syriac inscriptions at Ulaan Tolgoi (Doloon Nuur) in Western Mongolia. *Hugoye Journal of Syriac Studies* 18/1, 191-206.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi: Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. Ankara: TTK Yay.
- Palaz Erdemir, H. (2003). *VI. yüzyıl Bizans kaynaklarına göre Göktürk - Bizans ilişkileri*. İstanbul
- Rintchen, E. (1968). *Les dessins pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie*. Ulaanbaatar.
- Roux, J.-P. (1997). *Türklerin tarihi Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e iki bin yıl*. çev. G. Üstün, İstanbul: Milliyet Yay.
- Rtveladze E. V. ve Pidaev, Ş. R. (1981). *Katalog drevnih monet yujnogo Uzbekistana*. Taşkent: Özbekistan Bilimler Akademisi Yay.
- Sarıtaş, E. (2010). *Çin'de yapılan arkeolojik araştırma ve kazılara göre İslamiyet'ten önce Türkler'de kültürel hayat (en eski çağlardan IX. yüzyılın ortalarına kadar)*. İstanbul: Scala Yay.
- Sertkaya, O. F. (1990). Kâğıda yazılı Göktürk metinleri ve kâğıda yazılı Göktürk alfabeleri. *TDAY Belleten* 1990, 167-181.
- Sertkaya, O. F. (2001). Eski Türkler okur yazar mıydı? *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıl Dönümü-Sempozyum Bildirileri*, 23-37, Yay. Haz. Y. Hacıoğlu, Ankara: Yeni Avrasya Yay.
- Sertkaya, O. F. ve Alimov, R. (2001). *Eski Türklerde Göktürlerde, Uygurlarda, Türgişlerde para*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Sertkaya, O. F., Alyılmaz, C. ve Battulga, Ts. (2001). *Moğolistan'daki Türk anıtları projesi albümü / Album of the Turkish monuments in Mongolia*. Ankara: TİKA Yay.

- Schlegel, G. (1892). *La stèle funéraire du Teghin Giogh et ses copites et traducteurs Chinois, Russes et Allemands*. Helsinki.
- Schlegel, G. (1896). *Die Chinessische inschrift auf dem Uigurischen denkmal im Kara Balgassun übersetzt und erläutert*. Helsingfors.
- Shiratori, K. (1899). *Die Chinesische inschrift auf dem Gedenkstein des K'üe-t'e-k'in am Orkhon*. Tokyo.
- Smirnova, O. İ. (1981). *Svodnyy Katalog Sogdiyskih Monet: Bronza*. Moskova 1981.
- Şahin, H. (2021). Bir geleneğin devamı olarak Kaygusuz Abdal. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 2(2), 193-207.
- Şahin, N. (2014). Fazıl Ahmet Bahadır'ın "Tarih Türkçe Konuşur" adlı şiirinin metinlerarasılık bağlamında incelenmesi. *Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(3), 185-195.
- Şirin, H. (2009). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: TDK Yay.
- Şirin User, H. (2006). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri*. Ankara: Akçağ Yay.
- Tabaldiev, K. ve Belek, K. (2008). *Pamyatniki pis'mennosti na kamne Kırgızstana*. Bişkek.
- Taşagıl, A. (2004). Köl Tigin Yazıtı'nın Çince yüzü hakkında. *TTK Belleten*, 68(252), 403-422.
- Tekin, Ş. (1993). *Eski Türklerde yazı, kâğıt, kitap ve kâğıt damgaları*. İstanbul: Eren Yay.
- Tekin T. (1997). *Tarih boyunca Türkçenin yazımı*. İstanbul: Simurg Yay.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Yıldız yay.
- Useev, N. (2011). *Yenisey cazma estelikleri I: Leksikası cana tekstter*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yay.
- Vasilyev, D. D. (2000). Kök-Türklerin okuma yazma bilmeleri sorunu. *Erdem*, 1(36), 1045-1053.
- Vasilyev, D. D. (1983). *Grafiçeskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runiçeskiy pis'mennosti aziatskogo areala (opit sistematizatsii)*. Moskova.
- Vasilyev, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya*. Leningrad.
- Vasilyev, V. P. (1897). *Kitayskiye nadpisi na Orhonskih pamyatnikah v Koşo Tsaydame i Karabalgasune*. Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii III, St. Peterburg.
- Xin, Luo (2013). Karı Çor Yazıtı'nın Çincesi ve Karı Çor Tigin'in şeceresi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 62-78.
- Yalınkılıç, T. (2013). Kül Tigin Yazıtı'nın Çince metni ve tercümesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 79-85.
- Yıldız, H. (2022). Eski Türk yazıtlarında iki dillilik. *Prof. Dr. Kerime Üstünova Armağanı*, 561-567, ed. H. Aydın ve İ. Karahancı, İstanbul: Efe Akademi Yay.
- Yıldırım, K. (2015). *Bozkırın yitik çocukları Juan-Juan'lar*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Yıldırım, K. (2017). *Bir zamanlar Türk idiler*. İstanbul: Ötüken Yay.

Extended Abstract

The communities who adopted a settled life formed their own alphabets and started to write and use written language (graphic language) earlier compared to those who were nomads. The Turks, who preferred the nomadic lifestyle for a long time to survive, live together and be strong in the face of the power and destroyers, formed their own alphabets, started to write and created written documents more recently compared to some other Asian nations that adopted a settled life before them. Therefore, the ancient Turks sometimes used alphabets / scripts other than their own (Sogdian, Tibetan, Chinese, Brahmi, Hebrew, Syriac, Greek, etc.) and languages other than their own (Chinese, Sanskrit, Sogdian, Tocharian, Tibetan, Syriac, Greek, etc.) to express their feelings, thoughts, desires, and concerns about their lives, or document social, cultural, religious, political, military, or commercial relations, events, and situations.

Besides the inscriptions written in Turkish / Köktürk (Root Turkish) alphabet and Uyghur alphabet, many inscriptions were also written in Sogdian, Chinese, Sanskrit, Tibetan, or similar languages as dictated by the khagans, khans, governors, commanders, or other elites of the Turkic Khaganate and Uyghur Khaganate Periods in the territories where the ancient Turks lived (in this context, today the territories within the borders of Mongolia, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Russian Federation, People's Republic of China, etc.). These inscriptions written in different alphabets or different languages are as important as the inscriptions written in the Turkish / Köktürk alphabet and Uyghur alphabet that were formed by the Turkic tribes and communities in later periods (Turkish Khaganate, Uyghur Khaganate, Kyrgyz Khaganate Periods). As a matter of fact, these inscriptions provide valuable information about both Turks and the states, tribes, and communities living together with the Turks in the same or nearby territories under a neighborhood or kinship bond.

Inscriptions written/erected in a foreign language, bilingual or multilingual particularly in the name of or by the rulers and elites [khagans, khatuns, khans, governors, tigin (princes), konchuy (princesses), commanders] in the Periods of Turkish Khaganate and Uyghur Khaganate are important in terms of reflecting the relations of Turkic tribes and communities with other nations as well as revealing their success and skills in knowing and using foreign languages. Most of the inscriptions related to daily life and administration were written in Sogdian or Chinese, and the ones related to religious, moral, literary, philosophical, and similar subjects were generally written in Chinese, Sogdian, Sanskrit, Tibetan, Syriac, and (in later periods) Arabic and Persian.

Written documents suggesting that the rulers and elites of the Ancient Turks spoke some foreign languages in the Turkish Khaganate and Uyghur Khaganate Periods are presented herein under the headings: "Inscriptions written in foreign languages on Bengü stones and statues", "Inscriptions written in foreign languages in places of worship and places to see", and "Inscriptions written in foreign languages on daily belongings and ornaments".

It is also known that there are works (documents, books) written by the ancient Turks with the Turkish alphabet, especially during the Uyghur Khaganate Period (only a few have reached today). The inscriptions were taken as a basis considering the limitation of the article, and the works written on paper during the Turkish Khaganate and Uyghur Khaganate periods are excluded.⁵¹

⁵¹ It is also known that there are works (documents, books) written by the ancient Turks with the Turkish alphabet, especially during the Uyghur Khaganate Period (only a few have reached today). The inscriptions were taken as a basis considering the limitation of the article; and the works written on paper during the Turkish Khaganate and Uyghur Khaganate periods are excluded from the scope.

